

Παρουσίαση του
βιβλίου:

Το Λυκόφως του Αθεϊσμού

Η άνοδος και η
πτώση του Αθεϊσμού
στο σύγχρονο
κόσμο

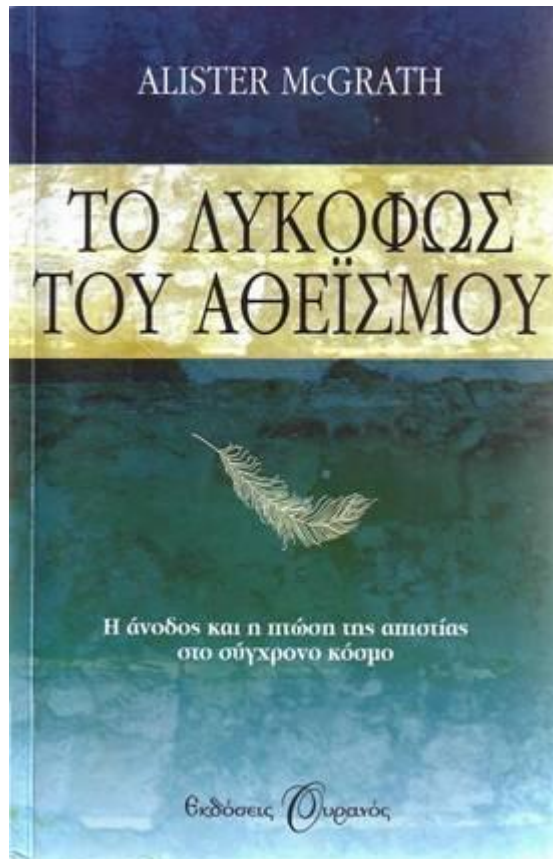
© τού Alister Mc
Grath

Σε μετάφραση Βασίλη
Αδραχτά

Εκδόσεις © "Ουρανός
Α.Ε." των εκδόσεων
"Ψυχογιός Α.Ε."
(www.psichogios.gr)
Αθήνα 2008.

ISBN: 978-960-453-459-3.

Βιβλιοπαρουσίαση από τον
Νικόλαο Μαυρομάγουλο.

Ο αθεϊσμός είναι ένα από τα πιο σημαντικά κινήματα στο σύγχρονο Ευρωπαϊκό πολιτισμό. Κατά τη διάρκεια των τελευταίων διακοσίων χρόνων φάνηκε πως βρισκόταν ένα βήμα από την εξάλειψη της θρησκείας ως μιας παρωχημένης και επικίνδυνης δεισιδαιμονίας. Ωστόσο, πρόσφατα, έχει παρατηρηθεί άνοδος της θρησκευτικής ευσέβειας σε ολόκληρο τον κόσμο.

Ως πρώην αθεϊστής, που τώρα όμως είναι ένας από τους πιο γνωστούς ακαδημαϊκούς στο χώρο του Χριστιανισμού, ο Μακ Γκράθ παρακολουθεί

την ιστορία του αθεϊσμού, από την εμφάνιση του στην Ευρώπη του 18ου αιώνα, μέχρι τη χρυσή εποχή του, κατά το πρώτο ήμισυ του 20ού αιώνα. Συνδυάζοντας τη στοχαστική και έγκυρη ιστορική ανάλυση με την ουδέερκή παρουσίαση προσωπικοτήτων όπως ο Ζίγκμουντ Φρόιντ και ο Ρίτσαρντ Ντόκινς ο συγγραφέας εκθέτει τα σφάλματα που υπάρχουν στην καρδιά του αθεϊσμού.

Το λυκόφως του αθεϊσμού θα αναστατώσει πιστούς και μη. Πρόκειται για μια δυναμική αναίρεση της φιλοσοφίας εκείνης που άσκησε τεράστια επίδραση στη Δυτική Ιστορία, ενώ παράλληλα εγείρει πολλά ζητήματα σχετικά με το μέλλον τόσο της θρησκείας όσο και της απιστίας στην κοινωνία μας. (Παρουσίαση οπισθόφυλλου του βιβλίου).

Το βιβλίο αυτό των 400 και πλέον σελίδων, είναι ένα απόκτημα για κάθε βιβλιοθήκη. Ο Άλιστερ ΜακΓκράθ, με ευχάριστο και γλαφυρό τρόπο, παρουσιάζει ολόκληρη την ιστορία του Αθεϊσμού, από την αρχαιότητα ως σήμερα. Στην μεν αρχαιότητα, περιληπτικά, αλλά στους τελευταίους 2-3 αιώνες με κάθε λεπτομέρεια!

Παρακολουθεί τις πρώτες αντιδράσεις εναντίον της θρησκείας στην αρχαιοελληνική εποχή, και συνεχίζει με τους πρώτους Δεϊστές της Δυτικής Ευρώπης, που κατά τους τελευταίους αιώνες προετοίμασαν το έδαφος του μετέπειτα καθαρόαιμου Αθεϊσμού. Αφηγείται λεπτομερώς τις συνθήκες, τους στόχους και τις καταστάσεις της Γαλλικής Επανάστασης, και το πώς το ίδιο αυτό κίνημα, αντιμετωπίστηκε σε άλλες χώρες στην εποχή του, αλλά και στο μέλλον.

Πρόσωπα και ιδεολογίες παρουσιάζονται, εσφαλμένες εντυπώσεις για τις προθέσεις τους και τους στόχους τους διαλύονται με στοιχεία από τις ίδιες τις πηγές της εποχής, ακολουθείται με τη σειρά ολόκληρη η ιστορία της επικράτησης του Αθεϊσμού στη Δύση, μέχρι τη σημερινή υποχώρησή του, και τις σημερινές σπασμωδικές κινήσεις του επιθανάτιου ρόγχου του.

Από το βιβλίο αυτό δεν λείπει κανένας: Ο Βολταίρος, ο Μαρκήσιος ντε

**Ο ΑΛΙΣΤΕΡ
ΜΑΚΓΚΡΑ
Θ**
γεννήθηκε
στο
Μπέλφαστ
της Βόρειας
Ιρλανδίας

και ζει στην Οξφόρδη. Σπούδασε χημεία στο Πανεπιστήμιο της Οξφόρδης και στη συνέχεια έκανε εκτενή μεταπτυχιακή έρευνα στη μοριακή βιοφυσική, ακολουθώντας παράλληλα και σπουδές στη θεολογία. Σήμερα είναι καθηγητής ιστορικής θεολογίας στο Πανεπιστήμιο της Οξφόρδης. Έχει γράψει πολλά βιβλία, ενώ είναι σύμβουλος έκδοσης του *Christianity Today* και υπεύθυνος έκδοσης του *The Thematic NIV Study Bible*. Στα συγγράμματά του αλλά και στις ομιλίες του προωθεί την «επιστημονική θεολογία» και αντικρούει τον αθεϊσμό, αν και ο ίδιος ήταν στο παρελθόν αθεϊστής.

Σαντ, ο Φόιερμπαχ, ο Μαρξ, ο Φρόντ, Ο Δαρβίνος, ο Σέλεϊ, ο Τζωρτζ Έλιοτ, ο Σουϊνμπερν, ο Ντοστογιέφσκι, ο Νίτσε, ο Καμί... και πάρα πολλοί ακόμα, θα παρελάσουν μπροστά σας από τις σελίδες του, ο καθένας με τις ιδέες του, τις ελλείψεις του, τις επιτυχίες ή τις αποτυχίες του, και κυρίως με τη σφραγίδα που άφησε στην ιστορία του κόσμου, από το ξεκίνημα του σύγχρονου Αθεϊσμού, ως το σημερινό λυκόφως του.

Αν θέλετε να μελετήσετε ένα ΣΥΝΑΡΠΑΣΤΙΚΟ αλλά περιεκτικό και τεκμηριωμένο ιστορικό ανάγνωσμα, και να εμβαθύνετε στην όλη φιλοσοφία και τις μεταβολές της Αθεϊστικής θρησκείας, σε όλες τις εκφάνσεις της, μη διστάζετε καθόλου. Αγοράστε το!

Για να έχετε ένα δείγμα γραφής και χρησιμότητας του βιβλίου αυτού, στη συνέχεια μπορείτε να διαβάσετε το 2^ο κεφάλαιο, με τίτλο: "Το μεσουράνημα του Αθεϊσμού". Πιστεύω ότι θα σπεύσετε να αποκτήσετε και το υπόλοιπο βιβλίο:

2^ο Κεφάλαιο: Η Γαλλική Επανάσταση

Αν ένα γεγονός σηματοδοτεί την αυγή της χρυσής εποχής του αθεϊσμού στη Δύση, αυτό είναι η Γαλλική Επανάσταση του 1789. Γενιές συσσωρευμένης λαϊκής δυσαρέσκειας και πνευματικής αντιπαλότητας προς το βασιλιά και την Εκκλησία δεν μπορούσαν πια να συγκρατηθούν. Η επίθεση κατά της Βασίλης στις 14 Ιουλίου του ίδιου έτους αξιοποιήθηκε ευρέως ως εικόνα απελευθέρωσης, συμβολίζοντας την απομάκρυνση της παλαιάς τάξης πραγμάτων που βασιζόταν στις προλήψεις και την καταπίεση. Ένας θαρραλέος νέος κόσμος περίμενε την ανθρωπότητα, θεμελιωμένος στιβαρά στη φύση και το λόγο και, παράλληλα, αφοσιωμένος σθεναρά στην απελευθέρωση των ανθρώπων από την «τυραννία» και τη «δεδειγμένη». Το σλόγκαν της εποχής ήταν απλό και πανίσχυρο: εξαφανίστε το Θεό και ένα νέο μέλλον θα ανατείλει. Επρόκειτο για ένα όραμα που συγκλόνησε πολλούς σε ολόκληρη την Ευρώπη, τραβώντας την κουρτίνα από έναν κόσμο που κάποτε ήταν απαγορευμένος· ένα όραμα που τώρα έμοιαζε να πραγματοποιείται.

Το 1804, ο νέος Άγγλος ποιητής Ουίλιαμ Γουέρντγουερθ έγραψε στίχους που απηχούσαν κάτι από αυτή τη μεταδοτική αισιοδοξία και ελπίδα μεταξύ των νέων της Ευρώπης.

Γαλλική Επανάσταση είχε διαλύσει το κουρασμένο παλιό πολιτικό πλαίσιο της Ευρώπης, συμπαρασύροντας τις παρωχημένες και παραδοσιοκρατικές πρακτικές και πεποιθήσεις της, ανοίγοντας έτσι το δρόμο σ' ένα φωτεινό νέο μέλλον. Μία καινούργια αυγή έμοιαζε να επίκειται, υποσχόμενη να πλημμυρίσει τα πάντα με ελπίδα και ευκαιρίες. «Ευλογία σ' αυτή την αυγή να 'σαι ζωντανός, μα σαν ήσουν νέος, παράδεισος σωστός!» Τα αισθήματα του Γουέρντγουερθ απηχούσαν σε πολλούς νέους σε ολόκληρη τη Δυτική Ευρώπη. Εδώ, επιτέλους, υπήρχε κάτι το καινούργιο, κάτι το απελευθερωτικό, το οποίο μπορούσε να αγκαλιάσει ένας καταπιεσμένος και

απογοητευμένος νέος. Το μέλλον φαινόταν να τους ανήκει. Εντούτοις, ο ενθουσιασμός και η πίστη των νέων στην ανθρώπινη φύση μετριάστηκαν σημαντικά με τις ειδήσεις για την Περίοδο της Τρομοκρατίας - μία βίαιη φάση που ο κριτικός λογοτεχνίας και σχολιαστής Ουίλιαμ Χάζλιτ στιγμάτισε ως μία περίοδο «μίσους και απέχθειας». Παρ' όλα αυτά, δεν υπάρχει αμφιβολία ότι πολλοί στη Βρετανία του δέκατου ένατου αιώνα πίστευαν ότι η Γαλλική Επανάσταση άνοιγε το δρόμο στην πνευματική απελευθέρωση, ειδικά στο βαθμό που εξαφάνιζε αρχαϊκές και καταπιεστικές θρησκευτικές ιδέες.

Ο αθεϊσμός έγινε αίφνης *αντιληπτός* και υπήρχαν πολλοί σε ολόκληρη την Ευρώπη που άρχιζαν τώρα να διερευνούν τα κρυμμένα του παρακλάδια. Έχοντας απομακρυνθεί από την ευθεία και στενή οδό της χριστιανικής ορθοδοξίας, ορισμένοι επέστρεψαν, σωφρονισμένοι και γεμάτοι αηδία με το τι βρισκόταν πέρα από το γνώριμο μονοπάτι της. Εντούτοις, κάποιοι άλλοι παρέμειναν μακριά για να απολαύσουν και να εγκολπωθούν έναν θαρραλέο νέο κόσμο, τον οποίο έβρισκαν τόσο συναρπαστικό όσο οι μεγαλύτεροί τους τον θεωρούσαν σκανδαλιστικό. Αυτή η νέα παγκόσμια τάξη όφειλε τις απαρχές της στη Γαλλική Επανάσταση, η οποία τώρα θεωρείται από πολλούς ως μία κρίσιμη καμπή στην Ιστορία του κόσμου.

Πώς λοιπόν ξεκίνησε αυτή η επανάσταση; Πώς έλαβε σάρκα και οστά η σχέση της με τον αθεϊσμό; Μπορούμε να ξεκινήσουμε την ιστορία μας με την εξέταση ορισμένων αρνητικών στιγμών, οι οποίες οδήγησαν πολλούς στο να συμπεράνουν ότι η βίαιη ανατροπή του παρελθόντος ήταν ο μόνος τρόπος να διασφαλιστεί το μέλλον.

Ο Λουδοβίκος ΙΔ' αναρρήθηκε στο θρόνο της Γαλλίας το 1774 σε ηλικία είκοσι ετών. Κληρονόμησε μία οικονομική κρίση που αποδείχθηκε ανεξέλεγκτη. Η τιμωρητική φορολόγηση και η αντίληψη περί σπατάλης στην Αυλή προκάλεσαν τη διόγκωση της λαϊκής κατακραυγής κατά του μονάρχη. Τα πράγματα έγιναν ακόμη χειρότερα εξαιτίας της αυξανόμενης αντιπάθειας προς τη βασίλισσα, τη Μαρία Αντουανέτα, η οποία είχε τη φήμη της σεξουαλικά ανικανοποίητης και άπληστης, εξαιτίας της σεξουαλικής ανικανότητας του συζύγου της. Σε αντίθεση με τον ντροπαλό και αδέξιο σύζυγο της, η Μαρία Αντουανέτα θαυμαζόταν για την ομορφιά, τη χάρη και τη φινέτσα της. Όπου πήγαινε, ακολουθούσαν και οι τάσεις της μόδας στην Ευρώπη. Εντούτοις, η πολυτέλεια στον τρόπο της ζωής της και τα τεράστια ποσά που ξοδεύονταν στο παλάτι των απολαύσεων της, το Petit Trianon στον κήπο των Βερσαλιών, γεννούσαν όλο και περισσότερη κριτική εναντίον της. Ήταν γνωστή ως *Madame Deficit*, αφού λεηλατούσε τα κρατικά ταμεία τη στιγμή που ο λαός πεινούσε. Η αυστριακή καταγωγή της αποδείχθηκε εξίσου πρόβλημα όσο και οι προσωπικές της σπατάλες. Το γεγονός ότι η Γαλλία ήταν σε πόλεμο με την Αυστρία κατά τη μεγαλύτερη περίοδο του αιώνα, δεν την καθιστούσε αγαπητή στις παλαιότερες οικογένειες του έθνους.

Η λαϊκή δυσφορία έναντι της μοναρχίας έφτασε στο αποκορύφωμα της τους τελευταίους μήνες του 1788. Η καταστροφική σοδειά εκείνης της χρονιάς συνοδεύτηκε από τον πιο κρύο χειμώνα που θυμούνται ποτέ οι Γάλλοι. Η Γαλλία αντιμετώπιζε μία κρίση τροφίμων που μπορούσε κάλλιστα να οδηγήσει σε λιμό, τη στιγμή που η οικονομία κατέρρεε και μισούσαν όλοι τη μοναρχία. Μέχρι την άνοιξη ήταν ξεκάθαρο ότι κάτι έπρεπε να γίνει. Τα πράγματα δεν μπορούσαν να συνεχίσουν έτσι. Απελπισμένος, ένας ετοιμοπόλεμος Λουδοβίκος ΙΔ' συγκάλεσε τις Γενικές Τάξεις στις 4 Μαΐου 1879. Αυτό θα οδηγούσε και στην ανατροπή του. Κατά παράδοση, η γαλλική κοινωνία

διαιρούνταν σε τρεις τάξεις, που από κοινού αποτελούσαν τις Γενικές Τάξεις: την Πρώτη Τάξη, που την αποτελούσαν οι αριστοκράτες· τη Δεύτερη Τάξη, που την αποτελούσαν οι κληρικοί· και την Τρίτη Τάξη, που την αποτελούσαν οι μεσοαστοί. Η Εκκλησία και η μοναρχία ενδιαφέρονταν μονάχα για τις δύο πρώτες τάξεις και αντιμετώπιζαν τους μεσοαστούς με απόλυτη περιφρόνηση. Η αλλοτρίωση της Τρίτης Τάξης τονίστηκε γλαφυρά το 1789, τη χρονιά της ίδιας της Γαλλικής Επανάστασης, από τον κληρικό Αββά Σιεγιέ (Εμανουέλ Ζοζέφ Σιεγιέ, 1748-1836), όταν διατύπωσε τα τρία μεγάλα ερωτήματα του: «Τι είναι η Τρίτη Τάξη; Τα πάντα! Τι ήταν μέχρι τώρα στο πολιτικό επίπεδο; Το τίποτα! Τι θέλει; Να γίνει κάτι!» Μια αλλοτριωμένη μεσαία τάξη -η οικονομική μηχανή του έθνους- απαιτούσε αλλαγές. Στο τέλος, πέτυχε ένα πολύ πιο ριζικό ταρακούνημα απ' όσο είχε ποτέ φανταστεί.

Παρ' όλα αυτά, όσο κι αν οι απαρχές της Γαλλικής Επανάστασης οφείλονταν στην εκτεταμένη δυσaréσκεια προς τη μοναρχία εντός της μεσαίας τάξης, μία εξίσου σημαντική δυναμική αναπτυσσόταν εντός των εκλεπτυσμένων σαλονιών του Παρισιού -συγκεκριμένα: η άποψη ότι η Εκκλησία ήταν ένας παρωχημένος θεσμός που στηριζόταν σε καταφανώς εσφαλμένες ιδέες. Καθώς η Εκκλησία νομιμοποιούσε θρησκευτικά τη μοναρχία, ένα νέο ενδιαφέρον για την αμφισβήτηση των κύριων ιδεών της θα είχε ευρύτατες συνέπειες τόσο για την ίδια όσο και για το κράτος. Ο αθεϊσμός άρχισε να αναδύεται ως μία κοσμοθεωρία ικανή να ταρακουνήσει τον τακτοποιημένο κόσμο της Γαλλίας.

Βολταίρος: Ο επικριτής μιας διεφθαρμένης εκκλησίας

Ένας δυσareστημένος ρωμαιοκαθολικός κληρικός, ο Ζαν Μεσλιέ (1678-1733), αναγνωρίζεται συνήθως ως ένας από τους πρώτους σοβαρούς υποστηρικτές του αθεϊσμού στη Γαλλία.

Ο Μεσλιέ υπηρέτησε ως εφημέριος στο Etrepigny και επίτροπος στην περιοχή Champagne της Γαλλίας. Μετά το θάνατο του εκδόθηκε η *Διαθήκη* του. Αυτό το μακροσκελές και δαιδαλώδες έργο απέρριπτε μετά μανίας την Εκκλησία ως μία ολοκληρωτική απάτη, η οποία διατηρούνταν χάρη σε καταγέλαστες ιδέες, ένα εντελώς ανειλικρινές ιερατείο και έναν ευκολόπιστο λαό. Με την πρόφαση ότι βοηθούν τους ανθρώπους να πάνε στον παράδεισο, οι ιερείς και οι επίσκοποι τους αναγκάζουν να περάσουν την επί γης ζωή τους με αξιολύπητο τρόπο. Η Παλαιά Διαθήκη είναι γεμάτη από ανοησίες, τις οποίες μόνο ένας ηλίθιος θα πίστευε. Ο Χριστιανισμός είναι ηθικά διεφθαρμένος, εκφυλισμένος και διανοητικά αστείος.

Παρ' όλα αυτά, ήταν πράγματι αθεϊστής ο Μεσλιέ; Ενώ η *Διαθήκη* του συνίσταται σε σελίδες επί σελίδων απόρριψης των χριστιανικών πεποιθήσεων και πρακτικών, το κάνει αυτό επί τη βάσει της υπόθεσης ότι ο Χριστιανισμός είναι μία σέκτα που έχει διαστρέψει την αληθινή γνώση του Θεού, η οποία μπορεί να λάβει ο κάθε άνθρωπος μέσω της φύσης και του λόγου. Ο Μεσλιέ επικαλείται τον αληθινό Θεό της «φυσικής θρησκείας» για να υπερβεί τη χριστιανική

διαστροφή της αληθινής πίστης που προσφέρει η φύση και ο λόγος: «Θα τελειώσω ζητώντας από το Θεό, εάν είναι εξοργισμένος μ' αυτή τη σέκτα, να φροντίσει να μας επαναφέρει στη φυσική θρησκεία, της οποίας ο Χριστιανισμός είναι ορκισμένος εχθρός - σ' αυτή την άγια θρησκεία που ο Θεός έχει τοποθετήσει στην καρδιά κάθε ανθρώπου, η οποία απαιτεί από εμάς να μην κάνουμε στους άλλους τίποτε απ' όσα δεν θα θέλαμε να κάνουμε στον εαυτό μας. Τότε ο κόσμος θα γέμιζε από καλούς πολίτες, δίκαιους πατεράδες, υπάκουα παιδιά και συμπονετικούς φίλους. Ο Θεός μάς έδωσε αυτή τη θρησκεία όταν μας έδωσε το λόγο. Είθε ο φανατισμός να μην τη διαστρέψει ποτέ!»

Τα λόγια του Μεσλιέ αποτελούν σημαντική υπόμνηση ότι οι όροι «αντι-χριστιανός» και «αθεϊστής» είναι πέρα για πέρα μη ταυτόσημοι, αν και η θρησκευτική κατάσταση στη Γαλλία του δέκατου όγδοου αιώνα συνετέλεσε σε μία επικάλυψη των πεδίων τους.

Σε τελική ανάλυση, και οι δύο δήλωναν εχθρότητα προς τη γαλλική Εκκλησία και αμφισβήτηση των θεσμών και διδασκαλία» της. Η αληθινή ψυχή πίσω από το μίσος του Μεσλιέ για τον Χριστιανισμό είναι η παθιασμένη πεποίθηση του ότι ο τελευταίος έχει διαφθείρει την όμορφη και ιερή φυσική θρησκεία που ο Θεός πρόσφερε σε όλους τους ανθρώπους, διαστρέφοντας την μέσω εσφαλμένων ιδεών και αναγκάζοντας την να υπηρετήσει τους σκοπούς ενός εκφυλισμένου θεσμού και των απατεώνων ιερέων του.

Οι πιο ακραίοι Γάλλοι φιλόσοφοι του δέκατου ένατου αιώνα θα πρέπει στην πραγματικότητα να καταχωριστούν όχι ως αθεϊστές, αλλά ως ντεϊστές - τουτέστιν, υποστηρικτές μιας εξιδανικευμένης φιλοσοφικής αντίληψης περί Θεού, βασισμένης στο λόγο ή τη φύση, και όχι σε μια πιο ξεκάθαρη χριστιανική αντίληψη επί του: θέματος. Ο Ντενί Ντιντερό (1713-1784), ο Ζαν-Ζακ Ρουσό (1712-1778) και ο Βολταίρος (1694-1778) -οι οποίοι συχνά-πυκνά ονομάζονται με στερεότυπο τρόπο αθεϊστές- θα πρέπει να θεωρούνται καλύτερα ως ντεϊστές. Ο Βολταίρος έβλεπε τον αθεϊσμό με τον ίδιο περίπου τρόπο που έβλεπε και τις διδασκαλίες της χριστιανικής Εκκλησίας. Στη θέση και των δύο παρότρυνε να ανασυσταθεί η θρησκεία επί τη βάση της πίστης στο Υπέρτατο Ον που αποκαλύπτεται στη φύση. Το 1768 ο Βολταίρος έγραψε:

Αν οι ουρανοί, ξεγυμνωμένοι απ' το ευγενικό τους αποτύπωμα,

Μπορούσαν ποτέ να πάψουν να Τον αποκαλύπτουν,

Αν ο Θεός δεν υπήρχε, θα ήταν αναγκαίο να Τον επινοήσουμε,

Αυτόν που ο σοφός κηρύσσει και οι βασιλείς λατρεύουν.

Πολλοί απολογητές του αθεϊσμού έχουν τη συνήθεια να παραθέτουν

μονάχα την τρίτη πρόταση αυτού του αποσπάσματος, κάνοντας έτσι τον Βολταίρο να μοιάζει με πρόδρομο της άποψης του Φρόνιτ περί του Θεού ως εκπλήρωσης των επιθυμιών μας.

Στην πραγματικότητα, ο Βολταίρος υπερασπίστηκε την ιδέα ενός υπέρτατου όντος, γνωστού μέσω του διανοητικού στοχασμού επί του φυσικού κόσμου· ενός όντος που έχει γίνει αντικείμενο ιδιοποίησης και διαστροφής εκ μέρους των θρησκειών του κόσμου, εν γένει, και των απευκταίων χριστιανικών σεκτών, ειδικότερα. Αυτό είναι σαφές στην *Επιστολή προς Ουρανία* (1722 εκδομένη το 1732), στην οποία εξέθετε μία ισχυρή απόδειξη περί της υπάρξεως ενός υπέρτατου όντος, το οποίο τα μεγάλα θετικά θρησκευόμενα του κόσμου, ειδικά η γαλλική Ρωμαιοκαθολική Εκκλησία και οι εξέχοντες αντιπρόσωποι της, παρουσίαζαν με τρόπο μη αντιπροσωπευτικό και εσφαλμένο. Η κριτική του Βολταίρου απευθύνεται πρωτίστως και με σθεναρό τρόπο εναντίον της γαλλικής Εκκλησίας του καιρού του. Το μαχητικό του σλόγκαν *-Ecrasez l' infame* («Εξαλείψτε την αχρειότητα!»)- στρεφόταν ειδικά εναντίον της ιεραρχίας, της ηθικότητας και των χαρακτηριστικών ιδεών του γαλλικού Ρωμαιοκαθολικισμού. Δικαιολογούσε την επιθετικότητα της προσέγγισης του με το να επιμένει πως κάποιος δεν μπορεί να ανέχεται την έλλειψη ανεκτικότητας.

Τον Βολταίρο συνέδραμαν στη σταυροφορία του κατά της Ρωμαιοκαθολικής Εκκλησίας πολλοί από εκείνους που ήταν αθεϊστές με την αυστηρή σημασία του όρου - όπως ο Ζιλιέν Οφρουά ντε Λα Μετρίε (1709-1751), ο Πολ-Ανρί-Ντίτριχ Χόλμπαχ (1723-1789) και ο Κλοντ-Αντριάν Ελβέτιος (1715-1771). Εντούτοις, αυτό δεν θα πρέπει να εκληφθεί ως μαρτυρία ότι ο ίδιος ο Βολταίρος ήταν αθεϊστής. Η πολιτική πραγματικότητα ήταν τέτοια, ώστε πρόβαλλε επιτακτικός ο συνασπισμός των δυνάμεων που ήθελαν να πολεμήσουν την εξουσία και τη διαφθορά της Εκκλησίας, βάζοντας στην άκρη τις διαφωνίες τους σχετικά με την ύπαρξη του Θεού, έτσι ώστε να επικεντρωθούν στην υπόθεση που είχαν αναλάβει. Άλλωστε, όπως είναι αδιαμφισβήτητο σαφές από το περίφημο λήμμα του Βολταίρου περί «αθεϊσμού» στην τελική έκδοση του *Dictionnaire raisonne des sciences, des artes et des metiers*, αυτός θεωρούσε τον αθεϊσμό και το γαλλικό Ρωμαιοκαθολικισμό εξίσου απεχθείς. Είναι καθόλου παράξενο, ρωτούσε, που υπάρχουν αθεϊστές στον κόσμο, όταν η Εκκλησία συμπεριφέρεται τόσο απαίσια;

Το σατιρικό αριστούργημα του Βολταίρου, *Candide* (1759), είναι μια ευφυής και ισχυρή κριτική κατά της γαλλικής Ρωμαιοκαθολικής Εκκλησίας του καιρού του. Υποστηρίζει ότι η Εκκλησία έχει προσθέσει μία σειρά από εκφυλισμένες αντιλήψεις στην αληθινή πίστη προς το Θεό. Ως αποτέλεσμα, η εκκλησιαστική ιεραρχία είναι τόσο απασχολημένη με το να υπερασπίζεται αυτές τις παράλογες ιδέες, ώστε έχει χάσει από το οπτικό της πεδίο τη θεμελιώδη πίστη στο Θεό που διατρέχει την αληθινή θρησκεία. Αν και απέχει από οποιαδήποτε κριτική κατά του Θεού στο *Candide*, ο Βολταίρος δεν διστάζει καθόλου να γελοιοποιεί με σκανδαλώδη τρόπο τη ρωμαιοκαθολική ιεραρχία. Έτσι, όταν ο *Candide* -ο απλοϊκός αντι-ήρωας του έργου- καταφτάνει στο θρυλικό Ελ Ντοράντο και ανακαλύπτει ότι οι ντόπιοι ενδιαφέρονται πολύ να μιλούν για το Θεό, τους ζητά να τον συστήσουν σε κάποιους από τους ιερείς τους. Πληροφορείται, λοιπόν, ότι δεν υπάρχει καμία ανάγκη να έχουν ιερείς. Στο Ελ

Ντοράντο ο καθένας είναι ιερέας. Ο Candide εκπλήσσεται:

«Τι! Δεν έχετε μοναχούς να διδάσκουν, να επιχειρηματολογούν, να σας κυβερνούν, να δολοπλοκούν και να καίνε τους ανθρώπους που δεν συμφωνούν μαζί τους;»

«Θα έπρεπε να είμαστε ηλίθιοι εάν αφήναμε κάτι τέτοιο να συμβεί», απαντά ο ηλικιωμένος άνδρας. «Εδώ έχουμε όλοι μία γνώμη και δεν καταλαβαίνουμε τι μας λες όταν αναφέρεσαι στους μοναχούς σου».

Η κριτική του Βολταίρου κατά των υπερβολών και της ωμής ανηθικότητας της γαλλικής Εκκλησίας του καιρού του σίγουρα δεν αποσκοπούσε στο να ενθαρρύνει τον αθεϊσμό· πράγματι, το διαρκές αίτημα του Βολταίρου, *Ecrasez l'infame*, μπορεί να θεωρηθεί ως μία προσπάθεια να χτυπηθεί το εγχείρημα του αθεϊσμού. Εξαλείψτε την ανηθικότητα, την εξουσία και τη διαφθορά της Εκκλησίας, και τότε τι μένει για τον αθεϊσμό; Τα γραπτά του Βολταίρου αποτελούν μία ισχυρή μαρτυρία για τον τρόπο με τον οποίο η κριτική κατά της θεσμικής Εκκλησίας μπορούσε εύκολα να μετατοπιστεί σε κριτική των ιδεών της χριστιανικής πίστης - με άλλα λόγια, σε αθεϊσμό. Εντούτοις, ο Βολταίρος, παρά τις πολλές βάνουσες επικρίσεις του κατά του γαλλικού θρησκευτικού κατεστημένου της εποχής του, δεν υποστήριζε ο ίδιος τον αθεϊσμό. Ο αθεϊσμός, για τον Βολταίρο, παρέμενε μία ακραία αντίδραση έναντι της διεφθαρμένης Εκκλησίας και όχι μία θετική φιλοσοφία καθεαυτήν.

Οι αντιλήψεις του Βολταίρου είναι κεφαλαιώδους σημασίας για τη μελέτη μας όσον αφορά την ανάδυση του αθεϊσμού. Το επιχείρημα του είναι απλό: η γοητεία του αθεϊσμού εξαρτάται άμεσα από τη διαφθορά των χριστιανικών θεσμών. Μεταρρυθμίστε αυτούς τους θεσμούς, και το εύλογο στοιχείο του αθεϊσμού μειώνεται δραστικά. Προς διερεύνηση αυτής της θέσης, μπορούμε κάλλιστα να διατυπώσουμε ένα πολύ απλό ερώτημα: γιατί η Αμερικανική Επανάσταση δεν έδειξε κανένα ενδιαφέρον για τον αθεϊσμό, όταν η σύστοιχη της γαλλική έπραξε το αντίθετο;

Η Αμερικανική Επανάσταση: Ριζική μεταρρύθμιση χωρίς αθεϊσμό

Μία από τις πιο αξιοσημείωτες όψεις της Αμερικανικής Επανάστασης ήταν το ότι η ανατροπή της βρετανικής αποικιακής εξουσίας δεν συνοδεύτηκε από καμία σοβαρή τάση προς τον αθεϊσμό. Ορισμένοι από τους κορυφαίους εκπροσώπους της -συμπεριλαμβανομένου και του ίδιου του Τζορτζ Ουάσιγκτον- ήταν ανορθόδοξοι με βάση τα θρησκευτικά κριτήρια της εποχής. Άλλοι ήταν ξεκάθαρα ντεϊστές και όχι παραδοσιακοί χριστιανοί. Εντούτοις, η συγκεκριμένη επανάσταση στερούσαν την αντιθρησκευτική διάσταση που ήταν τόσο χαρακτηριστική στη μεταγενέστερη γαλλική και ρωσική. Γιατί, άραγε;

Ίσως η πιο προφανής απάντηση να είναι και η πιο ικανοποιητική. Πολλοί από τους εποίκους των ανατολικών ακτών της Βόρειας Αμερικής κατάγονταν από θρησκευτικούς πρόσφυγες που είχαν φύγει από την Αγγλία, ειδικά κατά τη διάρκεια της βασιλείας του Καρόλου Α'. Οι ισχυρές πουριτανικές πεποιθήσεις τους, που αρχικά ήταν οι αιτία της εκδίωξης τους από την Αγγλία, έγιναν πια η βάση για την ατομική και συλλογική ζωή στο Νέο Κόσμο. Έβλεπαν με ευχαρίστηση τα αδέρφια τους στην Αγγλία να ανατρέπουν μία δεσποτική μοναρχία, η οποία ήταν αντίθετη στη δική τους αντίληψη περί της αληθινής πίστης, αλλά και με τρόπο λίγο αργότερα καθώς η ίδια αυτή μοναρχία αποκαθίστατο υπό τον Κάρολο Β'. Οι αποικίες της Βόρειας Αμερικής, ειδικά στην περιοχή του Κόλπου της Μασαχουσέτης, ήταν άντρα εκείνων ακριβώς των μορφών του Χριστιανισμού που οι Αρχές είχαν προσπαθήσει να καθυποτάξουν στην Αγγλία.

Οι Αμερικανοί επαναστάτες έβλεπαν τον εαυτό τους ως κλημένους για να διαλύσουν την πνευματική και κοσμική εξουσία της Εκκλησίας της Αγγλίας στην Αμερική. Όπως και οι πρόγονοι τους τον καιρό του αγγλικού Εμφυλίου Πολέμου, έβλεπαν τη σύγκρουση ως στιγμή κάθαρσης, στιγμή κατά την οποία μπορούσε να διαμορφωθεί η αληθινή ταυτότητα του έθνους. Η μάχη δεν ήταν ανάμεσα στο Χριστιανισμό και τον αθεϊσμό, αλλά ανάμεσα σε μία συμβιβασμένη κρατική Εκκλησία και σε μία καθαρή Εκκλησία του Ευαγγελίου. Επρόκειτο για μία μάχη χάριν της ψυχής της Αμερικής. Ενώ κάποιοι από τους επαναστάτες είχαν οικονομικά και πολιτικά συμφέροντα, κάποιοι άλλοι είχαν θρησκευτικούς στόχους - στόχους που απαιτούσαν την *κάθαρση* της θρησκείας και όχι την *εξάλειψη* της. Ο συνταγματικός διαχωρισμός Εκκλησίας και Κράτους μπορεί να υποστηριχθεί ότι βασίζεται σε μία θεμελιώδη επιθυμία να αποφευχθεί ο κίνδυνος, κάποια συγκεκριμένη μορφή του Χριστιανισμού να καθορίσει την κατεστημένη τάξη πραγμάτων, κατά το πρότυπο της Εκκλησίας της Αγγλίας, που γενικώς θεωρούνταν διεφθαρμένη και εκφυλισμένη στους κύκλους των Αμερικανών ρεπουμπλικάνων. Παρ' όλα αυτά, ο πολιτικός ρεπουμπλικανισμός δεν θεωρούνταν ότι συνεπάγεται τον αθεϊσμό. Δεν ήταν η ίδια η Γενεύη του Καλβίνου, αυτή η πολιτεία του Θεού που στήθηκε πάνω σ' ένα λόφο για να μπορούν όλοι να τη δουν και να τη μιμηθούν, μία ρεπουμπλικανική τάξη πραγμάτων; Δεν μπορούσαν, κάλλιστα, ο ρεπουμπλικανισμός και η αληθινή θρησκεία να ενωθούν, τη στιγμή που στην Αγγλία έβλεπαν αυτά τα δύο μεγέθη ως διαχωρισμένα;

Παρ' όλα αυτά, η Γαλλική Επανάσταση ήταν θεμελιωδώς διαφορετική στο χαρακτήρα της. Αντί να αποτινάξουν το ζυγό της αποικιακής εξουσίας, οι επαναστάτες έβλεπαν τον εαυτό τους να ξεφορτώνεται τους καταπιεστικούς θεσμούς μέσα στο ίδιο το έθνος τους. Για τους Αμερικανούς επαναστάτες, ο Χριστιανισμός -στις διάφορες μορφές του- κινητοποιούσε και καθοδηγούσε τον αγώνα τους. Ήταν σύμμαχος τους. Οι Γάλλοι επαναστάτες τον έβλεπαν ως εχθρό τους, ως μία δύναμη που νομιμοποιούσε και στήριζε εκείνους που

αντιστρατεύονταν τη βούληση του λαού και επικαλούνταν τη θεία συνδρομή για το status quo. Αποτελούσε ένα θεσμό που έπρεπε να εξουδετερωθεί. Η μεγάλη προβληματική του αιώνα αφορούσε στο πώς μπορούσε να αμβλυνηθεί η εξουσία της Εκκλησίας. Επρόκειτο για μία παλιά προβληματική. Εντούτοις, τώρα μια καινούργια απάντηση είχε καταφέρει να γίνει αντικείμενο σοβαρής σκέψης.

Η άνοδος του γαλλικού αθεϊσμού

Ο Βολταίρος, όπως και πολλοί Γάλλοι συγγραφείς του δέκατου όγδοου αιώνα, ήταν σε θέση να ασκεί κριτική στις πολλές ανεπάρκειες της Εκκλησίας δίχως να αρνείται την ύπαρξη του Θεού. Παρ' όλα αυτά, κάποιοι άλλοι ήταν κάτι περισσότερο από πανευτυχείς προωθώντας μία αθεϊστική ατζέντα, τη στιγμή που ο Βολταίρος και άλλοι έδειξαν αυτοσυγκράτηση. Ο πραγματικός αθεϊσμός αυτής της περιόδου συναντάται στα γραπτά του Λα Μετριέ, του Χόλμπαχ και του Ελβέτιου. Ενώ ο Βολταίρος και οι ντεϊστές ομοϊδεάτες του επεδίωκαν να επαναδιευθετήσουν τις υπάρχουσες αντιλήψεις όσον αφορά τη σχέση του υπερβατικού με την καθημερινή ζωή, αυτοί οι πιο ακραίοι συγγραφείς επεδίωκαν να εξαλείψουν το υπερβατικό εντελώς.

Το *Systeme de la Nature* (1770) του Χόλμπαχ αποτυπώνει με παραδειγματικό τρόπο την ανωτέρω τάση. Η κατευθυντήρια ιδέα που διαπερνά το έργο είναι ότι κάθε απόπειρα κατανόησης της φύσης θα πρέπει να βασίζεται στο λόγο και την εμπειρία. Εφαρμόζοντας αυτές τις ιδιότητες στην έρευνα της φύσης, καθίσταται σαφές ότι δεν υπάρχει κανένας λόγος να υποθέσει κανείς το Θεό έτσι ώστε να εξηγήσει την παρατηρούμενη τάξη της φύσης. Ενώ ο Ισαάκ Νεύτων (1642-1727) είχε υποστηρίξει ότι η κανονικότητα των πλανητικών κινήσεων ήταν απόδειξη του θείου σχεδίου και της θείας διακυβέρνησης του σύμπαντος, ο Χόλμπαχ υποστήριζε ότι μπορούσαν να εξηγηθούν επί τη βάση αμιγώς υλιστικών προϋποθέσεων. Η πίστη στο Θεό είναι το προϊόν μιας παραπλάνησης της ανθρώπινης φαντασίας και όχι της αυστηρής επιστημονικής χρήσης των αισθήσεων. Η αυστηρή εφαρμογή της επιστημονικής προσέγγισης θα έπρεπε, συνεπώς, να οδηγή στον αθεϊσμό.

Ο αθεϊστής είναι κάποιος που καταστρέφει τις ανθρώπινες χίμαιρες έτσι ώστε να καλέσει τους ανθρώπους πίσω στη φύση, την εμπειρία και το λόγο. Είναι ένας στοχαστής που, έχοντας στοχαστεί σχετικά με την ύλη, τις ιδιότητες της και τον τρόπο που συμπεριφέρεται, δεν έχει κανένα λόγο να φαντάζεται ιδεώδεις δυνάμεις, φανταστικές διάνοιες ή έλλογα όντα, με σκοπό να εξηγήσει τα φαινόμενα του σύμπαντος ή τις διεργασίες της φύσης - πράγματα που, όχι μόνο δεν μας κάνουν να γνωρίσουμε τη φύση καλύτερα, αλλά την καθιστούν απλά εκκεντρική, ανεξήγητη και άγνωστη, άχρηστη για την ανθρώπινη ευτυχία.

Η επιστήμη απελευθερώνει την ανθρωπότητα από τις εσφαλμένες ιδέες περί υπερφυσικών δυνάμεων ή όντων. Η άγνοια της φύσης γέννησε την περί Θεού ιδέα, έτσι ακριβώς όπως η βαθύτερη γνώση της φύσης επιτρέπει στην ανθρωπότητα να καταστρέψει την εν λόγω ιδέα και τα κακά που αυτή συνεπάγεται. Είναι στο πλαίσιο αυτού του επιχειρήματος που μπορούμε να ανιχνεύσουμε την ανάπτυξη της πιο ριζοσπαστικής μορφής του αθεϊσμού που κυριάρχησε κατά τη διάρκεια της χρυσής εποχής του.

Οι αποτυχημένες φιλοσοφικές απόπειρες υπεράσπισης του Θεού

Κατά παράδοξο τρόπο, μία σημαντική συμβολή προς την κατεύθυνση της ανάδειξης αυτού του ωμού αθεϊσμού έγκειται σε ορισμένες εξελίξεις εντός της γαλλικής θρησκευτικής φιλοσοφίας κατά τη διάρκεια του δέκατου έβδομου αιώνα. Υποψιασμένοι για τις πιθανές απειλές κατά του Χριστιανισμού εκ μέρους ακραίων φιλοσοφικών επικριτών, συγγραφείς όπως ο Μαρέν Μαρσέν (1588-1648) και ο Ρενέ Ντεκάρτ (1596-1650) αποπειρώνται να καταστήσουν την πίστη στο Θεό αλώβητη έναντι οποιασδήποτε σκεπτικιστικής επίθεσης. Ο Ντεκάρτ είναι μία μορφή με τεράστια σημασία για το θέμα μας, μιας και θεωρείται ευρέως ότι έθεσε τις βάσεις της νεοτερικότητας. Η αληθινή γνώση είναι καθολική και αναγκαία, ικανή να αποδειχθεί με απόλυτη βεβαιότητα. Έχοντας καθιερώσει αυτό το κριτήριο περί αληθείας, ο Ντεκάρτ επιχειρεί να αποδείξει την ύπαρξη του Θεού μ' αυτόν ακριβώς το βαθμό βεβαιότητας. Για τους επικριτές του, ο Ντεκάρτ κατάφερε απλά να δείξει ότι, με τα ίδια τα κριτήρια του, η ύπαρξη του Θεού φαινόταν μάλλον απίθανη.

Πεπεισμένοι ότι οι επιστημονικές ανακαλύψεις του καιρού τους μπορούσαν να πθασευτούν και να μπουν στην υπηρεσία των αναγκών της Εκκλησίας, ο Ντεκάρτ και οι ομοϊδεάτες του εγκατέλειψαν κάθε προσφυγή στη θρησκευτική εμπειρία προκειμένου να υπερασπιστούν την πίστη τους. Οι βέβαιες αποδείξεις της θρησκείας βρίσκονταν στη φιλοσοφία και τις φυσικές επιστήμες- στο στοχασμό εν αναφορά προς αυτό τον κόσμο παρά στην παρεμβατικότητα του επόμενου. Από μόνη της η φιλοσοφία μπορούσε να καταδείξει την αναγκαιότητα και το εύλογον της χριστιανικής πίστης.

Με το πλεονέκτημα της γνώσης των εξελίξεων που έχουν μεσολαβήσει, μπορούμε να πούμε ότι η στρατηγική δεν ήταν και τόσο σοφή. Η αγγλική περίπτωση δείχνει ότι κανείς δεν αμφισβητούσε πράγματι την ύπαρξη του Θεού μέχρις ότου οι θεολόγοι βαλθούν να την αποδείξουν. Η αισθητά μικρή επιτυχία αυτών των αποδείξεων οδήγησε πολλούς στο να αναρωτηθούν εάν η ύπαρξη του Θεού ήταν όντως τόσο προφανής όσο είχαν κάποτε πιστέψει. Μία καλώς

νοούμενη υπεράσπιση του Θεού έπαιρνε τέλος έχοντας πείσει τους ανθρώπους ότι το περί Θεού ζήτημα ήταν σε εκπληκτικό βαθμό αβέβαιο. Η εκ μέρους του Ντεκάρτ αποτυχημένη απόπειρα προς υπεράσπιση του Θεού οδήγησε στο διαδεδομένο συμπέρασμα πως κάθε απόπειρα να αποδειχθεί η ύπαρξη του Θεού ήταν είτε αντιφατική είτε ακατανόητη εξ επόψεως αρχών, επειδή ένας τέτοιος Θεός δεν μπορεί να έχει σχέση με τον κόσμο της καθημερινής εμπειρίας.

Η στρατηγική του Ντεκάρτ ήταν θαρραλέα και τολμηρή, και «εκπυρσοκρότηση» θεαματικά. Ιστορικά μπορεί να καταδειχθεί ότι τα επιχειρήματα που χρησιμοποιήθηκαν από τους Γάλλους αθεϊστές κατά της θρησκείας τον ύστερο δέκατο όγδοο αιώνα προέρχονταν από θρησκευτικούς στοχαστές που προηγουμένως είχαν επιδιώξει να εξαλείψουν τον αθεϊσμό. Ως εκ τούτου, αυτή η άνευ προηγουμένου άρνηση του Θεού αναπτύχθηκε μέσα από τις ίδιες τις στρατηγικές που είχαν αξιοποιηθεί προς υπεράσπιση του Χριστιανισμού έναν αιώνα νωρίτερα. Ο Ντεκάρτ και οι ομοϊδεάτες του πρότειναν ότι ένα τέλειο θείο ον ήταν η καλύτερη εξήγηση για το σύμπαν. Με αυτή τη θέση, όμως, άνοιξαν το δρόμο στην ανταπάντηση ότι το σύμπαν μπορούσε κάλλιστα να αυτοεξηγηθεί, ενώ παράλληλα έφεραν εμφατικά στο προσκήνιο ένα από τα πιο ευάλωτα σημεία της χριστιανικής πίστης - το πρόβλημα του κακού. Εάν ο Θεός είναι κατ' εξοχήν τέλειος, γιατί υπάρχει ο πόνος και το κακό, τα οποία προκαλούν στην ανθρωπότητα τέτοια θλίψη; Ένα από τα πιο σημαντικά κατορθώματα του Ντεκάρτ ήταν ότι μετέτρεψε αυτό που μέχρι τότε ήταν ένα πρακτικό ζήτημα της χριστιανικής πνευματικότητας (πώς μπορώ να αντιμετωπίσω τον πόνο;) σε μία διάψευση της πίστης. Πώς μπορούσε, άραγε, να πιστέψει κανείς σ' ένα τέλειο θείο ον, όταν ο κόσμος ήταν τόσο ξεκάθαρα ατελής;

Η κατάσταση έγινε ακόμη χειρότερη για την πίστη εξαιτίας των απίστευτα ασήμαντων και ανόητων επιχειρημάτων εντός της γαλλικής Εκκλησίας σχετικά με το ποιος ήταν ο καλύτερος τρόπος άρνησης του αθεϊσμού. Οι σελίδες διάφορων δημοφιλών περιοδικών, όπως τα *Journal des Scavans*, *Journal de Trevoux* και *Nouvelles de la Republique des Lettres*, ήταν γεμάτες με άρθρα μαχητικών χριστιανών απολογητών, οι οποίοι αποκήρυσσαν ο ένας τον άλλο με περισσότερο δηλητήριο απ' όσο τον αθεϊσμό που υποτίθεται ότι πολεμούσαν. Η χριστιανική πίστη μπορούσε να δικαιωθεί με πολλούς τρόπους· στην αγωνία τους να αποδείξουν ότι η δική τους μέθοδος ήταν η καλύτερη, οι χριστιανοί απολογητές άρχισαν να καταστρέφουν τις άμυνες που είχαν δημιουργήσει κάποιιο άλλοι, μ' αποτέλεσμα στο επόμενο τεύχος του *Journal des Scavans* να γίνονται μάρτυρες της καταστροφής των δικών τους προσπαθειών. Ο προσεκτικός αναγνώστης αυτών των κειμένων έμενε με την εντύπωση ότι οι υπερασπιστές της πίστης ήταν παγιδευμένοι σε μία τρομερή βεντέτα αυτοκαταστροφής, ενώ ο «αθεϊσμός», που υποτίθεται ότι τελούσε υπό συστηματική επίθεση, αναδεικνυόταν τελικά ο ξεκάθαρος νικητής.

Μέχρι το σημείο αυτό, οι αθεϊστές συγγραφείς είχαν με τον καιρό χτίσει μια πολύ καλή επιχειρηματολογία, υποστηρίζοντας ότι η φιλοσοφία τους ήταν πιθανότατα αληθής και μπορούσε να υποσκάψει την εξουσία και την επιρροή μιας διεφθαρμένης Εκκλησίας και μοναρχίας. Μήπως, όμως, αυτή η νέα φιλοσοφία θα αποδεικνυόταν τόσο κουραστική όσο και τα μάλλον άχαρα κείμενα της θεολογίας που επεδίωκε να αντικαταστήσει; Για έναν τουλάχιστον από τους πιο ενθουσιώδεις υποστηρικτές του, ο αθεϊσμός είχε το τεράστιο πλεονέκτημα ότι πρόσθετε λίγο αλατοπίπερο σε ορισμένες όψεις της ζωής που οι καρδινάλιοι, οι μοναχοί και οι ιερείς υποτίθεται ότι δεν έπρεπε να γνωρίζουν. Ο Χόλμπαχ κατέστησε τον αθεϊσμό αξιόπιστο· ο Μαρκήσιος ντε Σαντ τα έκανε ενδιαφέροντα.

Ο Μαρκήσιος ντε Σαντ και οι απαρχές του ερωτικού αθεϊσμού

Το 1748, ο Ζιλιέν Οφρουά ντε Λα Μετριέ δημοσίευσε το *L'homme machine*, το πιο γνωστό από τα έργα του. Το θέμα του είναι απλό: η ανθρώπινη ευτυχία εξαρτάται από το θρίαμβο του αθεϊσμού, που μόνον αυτός μπορεί να απελευθερώσει την ανθρωπότητα από την τυραννία, τον πόλεμο και την καταπίεση - που όλα τους έχουν θρησκευτικές ρίζες. Παρόλο που ο Λα Μετριέ πιστεύει ξεκάθαρα ότι υπάρχουν εξαιρετικοί θεωρητικοί λόγοι προς υποστήριξη μιας αθεϊστικής κοσμοθεωρίας, το κυρίαρχο επιχείρημα αφορά στις γενικότερες συνέπειες του. Ένας από τους ομιλητές στο *L'homme machine* εκφράζει την εν λόγω άποψη ως εξής: «Εάν ο αθεϊσμός γινόταν ευρέως αποδεκτός, κάθε μορφή θρησκείας θα καταστρεφόταν και θα κοβόταν από τις ρίζες της. Δεν θα υπήρχαν πια θεολογικοί πόλεμοι ή στρατιώτες της θρησκείας - τόσο απαίσιοι στρατιώτες! Η φύση, έχοντας δεχθεί το ιερό φίλτρο, θα ανακτούσε τα δικαιώματα και την αγνότητα της. Κουφοί σε κάθε άλλη φωνή, οι μακάριοι θνητοί θα ακολουθούσαν μονάχα τα αυθόρμητα κελεύσματα της ίδιας της ύπαρξης τους, τις μόνες εντολές που [...] μπορούν να μας οδηγήσουν στην ευτυχία». Ενώ ο Λα Μετριέ είχε κατά πάσα πιθανότητα στο μυαλό του την πολιτική και κοινωνική απελευθέρωση, ένας από τους συγχρόνους του γρήγορα διαπίστωσε ότι η υιοθέτηση του αθεϊσμού θα μπορούσε κάλλιστα να έχει ενδιαφέρουσες επιπτώσεις σε κάποια άλλη σφαίρα της ανθρώπινης δραστηριότητας.

Όπως μπορεί κανείς να υποπτευθεί, μία από τις πιο διασκεδαστικές καταφάσεις του αθεϊσμού προήλθε από την πένα του Ντονατιάν-Αλφόνς-Φρανσουά ντε Σαντ (1740-1814), ο οποίος είναι απλά γνωστός ως Μαρκήσιος ντε Σαντ. Ο ντε Σαντ ξεκίνησε την καριέρα του στο στρατό, υπηρετώντας κατά τη διάρκεια του Επταετούς Πολέμου (1756-1763). Κλασικό παράδειγμα του αιώνιου αντάρτη, συνέχισε ζώντας μια ζωή ακολασίας, η οποία περιελάμβανε τη σεξουαλική ικανοποίηση μέσω της πρόκλησης πόνου. Φυλακίστηκε στη Βινσέν, μετά στη Βασίλη στο Παρίσι και, τελικά, στο ψυχιατρείο του Σαρεντόν. Κατά την παραμονή του στη φυλακή έγραψε και τα πιο σκανδαλώδη από τα έργα του, διατυπώνοντας έτσι ορισμένους από τους τύπους του σαδισμού.

Έχοντας πιθανότατα συμπεράνει ότι το μεγαλύτερο μέρος της αθεϊστικής προπαγάνδας του καιρού του άξιζε αλλά ήταν απελπιστικά πεζό, ο ντε Σαντ αποφάσισε να ζωντανέψει τα πράγματα. Το έργο του *Διάλογος ιερέως και θνήσκοντος άνδρος* μάς προσκαλεί να φανταστούμε έναν ιερέα που τον καλούν να ακούσει την εξομολόγηση κάποιου που πεθαίνει. Ο ιερέας προσφέρεται να δώσει άφεση αμαρτιών, με την προϋπόθεση ότι ο εξομολογούμενος θα μετανοήσει. Μια ζωηρή θεολογική κουβέντα ξεσπά, κατά τη διάρκεια της οποίας ο θνήσκων άνδρας απορρίπτει την πίστη στο Θεό ως καταπιεστική δεισιδαιμονία. Αυτό που πραγματικά μετράει, είναι η υπακοή στις φυσικές επιθυμίες. Ο ιερέας έχει απλά επινοήσει το Θεό του ως ένα μέσο νομιμοποίησης των δικών του παθών και καταστολής των παθών των άλλων. Ο θνήσκων άνδρας θεωρεί την απόρριψη του Θεού ως το πρώτο στάδιο της ανθρώπινης διαφώτισης, το οποίο απομακρύνει το μοναδικό φραγμό που εμποδίζει τον άνθρωπο από την πραγματική απόλαυση των ελαττωμάτων του.

Ο Θεός σου είναι μια μηχανή που κατασκεύασες για να υπηρετείς τα πάθη σου· τη χειρίζεσαι κατά πώς τα βολεύει - αλλά τη στιγμή που μπερδεύτηκε με τη δική μου, την κλώτσησα από μπροστά μου και πολύ χάρηκα που το έκανα [...] Η φύση μορφοποίησε την ψυχή μου, η οποία συνίσταται στις διαθέσεις που σχημάτισε εντός μου όσο επεδίωκα τις δικές της ανάγκες και επιθυμίες. Και καθώς χρειάζεται κακίες, τόσο όσο και αρετές, όποτε ήθελε να ξυπνήσει μέσα μου το κακό, το έκανε, όπως κι όταν ήθελε από εμένα κάποια αγαθή πράξη ξυπνούσε μέσα μου την επιθυμία να την πραγματοποιήσω. Απλά ενεργούσα όπως με διέταζε.

Ο θνήσκων άνδρας -ο οποίος ξεκάθαρα μιλά για λογαριασμό του ντε Σαντ- επιμένει ότι η εγκατάλειψη της πίστης στο Θεό αποτελεί το πρώτο βήμα για να απολαύσει κανείς τη ζωή. Δεν υπάρχει καμιά μέλλουσα ζωή, υποστηρίζει· μονάχα ζωή στο παρόν, την οποία οφείλουμε να χαιρόμαστε όσο γίνεται περισσότερο.

Φίλε μου, ο αισθησιασμός σημαίνει περισσότερα για μένα από οτιδήποτε άλλο. Τον έχω κάνει είδωλο καθ' όλη τη ζωή μου και η ευχή μου είναι να πεθάνω μέσα στον ανθό του. Το τέλος μου πλησιάζει. Στο άλλο δωμάτιο, όμως, περιμένουν έξι γυναίκες πιο όμορφες από το φως της ημέρας. Τις έχω κρατήσει γι' αυτήν ακριβώς τη στιγμή. Γιατί δεν συμμετέχεις μαζί μου σ' αυτό το γλέντι; Γιατί δεν ακολουθείς το παράδειγμα μου και να αγκαλιάσεις αυτές αντί για τις κούφιας σοφιστίες της δεισιδαιμονίας; Και άσε τα χάρδια τους να σε βοηθήσουν να ξεχάσεις για λίγο τις υποκριτικές σου πεποιθήσεις.

Έτσι ο θνήσκων άνδρας χτυπά ένα καμπανάκι και αμέσως περιστοιχίζεται από τις έξι θελκτικές καλλονές που υποσχέθηκε. Ο ιερέας αποδεικνύεται ανίκανος να τους αντισταθεί. «Αφότου έμεινε για λίγο μέσα στην αγκαλιά τους, ο ιεροκήρυκας έγινε ένας από εκείνους που η φύση διέφθειρε, κι αυτό διότι δεν είχε καταφέρει να εξηγήσει σε τι συνίσταται μία διεφθαρμένη φύση».

Το 1793, ο ντε Σαντ ανέπτυξε λίγο περισσότερο αυτό το θέμα των σεξουαλικά καταπιεστικών αποτελεσμάτων της πίστης στο Θεό. Στο διάλογο του *Φιλοσοφία στην κρεβατοκάμαρα*, ζητά από τους αναγνώστες του να φανταστούν μία δεκαπεντάχρονη καλόγρια που εγκαταλείπει την πίστη στο Θεό και ανακαλύπτει αντ' αυτού τις χαρές του σοδομισμού, της αιμομιξίας και του μαστιγώματος. Ο ντε Σαντ διανθίζει τις ερωτικές του σκηνές με ομιλίες που υποστηρίζουν τον αθεϊσμό και τα ιδεώδη της γαλλικής δημοκρατίας. Η περί Θεού ιδέα παρουσιάζεται σταθερά ως μία παρωχημένη δεισιδαιμονία που απλά μπαίνει στο δρόμο της ολοκληρωτικής απόλαυσης της ζωής. Αναμφίβολα, ορισμένοι απλά διάβασαν το βιβλίο για τα αισχρά του σημεία, δίχως να δώσουν βάση στις απόψεις που παρουσιάζονται στις ομιλίες. Ο συσχετισμός, πάντως, ήταν ξεκάθαρος: ο αθεϊσμός καθιστούσε τον σεξουαλικό πειραματισμό νόμιμο και ενδιαφέροντα.

Μολαταύτα, ήταν οι κοινωνικές και πολιτικές όψεις του αθεϊσμού που τράβηξαν την προσοχή πολλών Γάλλων ριζοσπαστών στοχαστών κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1780. Εάν δεν υπήρχε Θεός, τότε δεν υπήρχαν όρια στην ανθρώπινη δράση, καμία θείκα καθιερωμένη κοινωνική και πολιτική τάξη πραγμάτων, την οποία όφειλε να σεβαστεί και να διαιωνίσει κάποιος. Δίχως την περιοριστική επίδραση της περί Θεού ιδέας, τα πάντα ήταν δυνατά, συμπεριλαμβανομένης της δημιουργίας μιας νέας κοινωνίας, απελευθερωμένης από την κατασταλτική εξουσία της μοναρχίας των Βουρβόνων και της γαλλικής Εκκλησίας. Όπως σχολίασε ο Ντιντερό, η Γαλλία δεν θα ήταν ελεύθερη έως ότου και ο τελευταίος από τους βασιλείς της στραγγαλιζόταν με τα εντόσθια του τελευταίου ιερέα της. Ο αθεϊσμός υποσχόταν απελευθέρωση και ενθάρρυνε την επανάσταση - και δεν θα αργούσε η μέρα που η υπόσχεση θα γινόταν πραγματικότητα.

Η κριτική κατά του Χριστιανισμού: Φάση πρώτη

Κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1780, λίγο πριν από την Επανάσταση, υπήρχε διάχυτος στα σαλόνια του Παρισιού ένας έντονος ενθουσιασμός για μεταρρυθμίσεις, καθώς και μια αισιοδοξία για το μέλλον. Πολλοί διανοούμενοι περίμεναν ότι η σύνταγματική μεταρρύθμιση θα συνέβαινε ως αποτέλεσμα της πορείας των πραγμάτων και δεν φαίνεται να είχαν την παραμικρή ιδέα για τα κατακλυσμικά γεγονότα που έρχονταν. Το παρελθόν μπορούσε να μπει στην άκρη δίχως μεγάλη δυσκολία, κι ένα πιο θετικό μέλλον να δημιουργηθεί δίχως ισχυρά εμπόδια. Η επαναστατική αισιοδοξία της περιόδου αμέσως πριν από την Επανάσταση αποτυπώνεται πολύ ωραία στα απομνημονεύματα του Λουί-Φιλίπ Σεγκίρ (1753-1830): «Δίχως μεταμέλεια για το παρελθόν ή αγωνία για το μέλλον, περπατούσαμε πανευτυχείς πάνω σ' ένα χαλί από λουλούδια που έκρυσαν μια άβυσσο [...] Ό,τι ήταν αρχαίο μάς φαινόταν και πληκτικό και

καταγέλαστο. Το βάρος των παλαιών δογμάτων μάς καταπίεζε. Η γελαστή φιλοσοφία του Βολταίρου μάς διασκέδαζε και μας μάγευε [...] Ήμασταν έτοιμοι να ακολουθήσουμε με ενθουσιασμό τις φιλοσοφικές διδασκαλίες που προωθούσαν τολμηροί και έξοχοι ηγέτες. Ο Βολταίρος μιλούσε στο μυαλό μας, ο Ρουσό άγγιζε τις καρδιές μας».

Στο θρησκευτικό επίπεδο, υπήρχε ένας διαδεδομένος προβληματισμός γύρω από ανάλογα ζητήματα. Μία από τις πιο ενδιαφέρουσες όψεις την Γαλλικής Επανάστασης είναι το γεγονός ότι ορισμένοι Γάλλοι ρωμαιοκαθολικοί κληρικοί φαίνεται πως τη θεωρούσαν στα σοβαρά ως μία θεϊκή μεταρρύθμιση της Εκκλησίας τους, ίσως κατά το πρότυπο της προτεσταντικής Μεταρρύθμισης του δέκατου έκτου αιώνα. Για παράδειγμα, ο Κλοντ Φοσέ, εκφώνησε ένα κήρυγμα στον καθεδρικό της Παναγίας των Παρισίων στις 4 Φεβρουαρίου 1791, στο οποίο δήλωσε ότι η Επανάσταση ήταν ένα «θείο έργο» που καταδείκνυε τη συμφωνία «θρησκείας και ελευθερίας». Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι κάποιοι κληρικοί πίστευαν πως οι βασικές δομές και πεποιθήσεις της Εκκλησίας τους μπορούσαν να διατηρηθούν. Κατά την άποψη τους, τα πραγματικά προβλήματα συνίσταντο στον τρόπο με τον οποίο η Εκκλησία είχε απογοητεύσει το γαλλικό λαό, τόσο ηθικά όσο και ποιμαντικά.

Άλλοι χριστιανοί συγγραφείς υποστήριξαν εντελώς διαφορετικές απόψεις. Ο κόμης Ζοζέφ ντε Μεστρ (1753-1821), σθεναρός υπερασπιστής τόσο της βασιλείας όσο και της παπικής αυθεντίας στη Γαλλία, ήταν όλο και περισσότερο της γνώμης ότι η Επανάσταση αποτελούσε θεία κρίση επί μιας παραστρατημένης Εκκλησίας και ενός διεφθαρμένου έθνους. Όπως και πολλοί άλλοι Γάλλοι εκκλησιαστικοί άνδρες της εποχής, ο ντε Μεστρ είχε συνείδηση - στην πραγματικότητα: συμπάθεια προς την άποψη- της ανάγκης για μεταρρύθμιση εντός της Εκκλησίας και της μοναρχίας, και μάλιστα, αρχικά, καλωσόρισε τη σύγκληση των Γενικών Τάξεων το 1789. Ένωσε όμως αποτροπιασμό για την ακραία τροπή που πήραν τα πράγματα. Στο έργο του *Considerations sur la France* (1797), ο ντε Μεστρ αντιμετωπίζει την Επανάσταση τόσο ως θεία τιμωρία όσο και ως μέσο προορισμένο από τη Θεία Πρόνοια για την αναγέννηση της Γαλλίας. Επί τη βάση αυτής της θεολογικής ερμηνείας της Επανάστασης, ήταν σε θέση αφενός μεν να καταδικάσει την Επανάσταση και τις ιδέες που ενσάρκωνε, αφετέρου δε να τη δει ως ένα αναγκαίο προοίμιο για την αποκατάσταση της μοναρχίας των Βουρβόνων.

Σε κάθε περίπτωση, η άποψη του Φοσέ ήταν μειοψηφική. Δύο αντίπαλες απόψεις αγωνίζονταν για την πρωτοκαθεδρία στους προ-επαναστατικούς κύκλους. Ο Βολταίρος και οι περί αυτόν υποστήριζαν ότι κάθε θετική θρησκεία -συμπεριλαμβανομένου του Ιουδαϊσμού, των διαφόρων ισλαμικών σεκτών και των χριστιανικών ομολογιών- είχε διαφθείρει την αγνή έλλογη περί Θεού ιδέα, η οποία ήταν γνωστή σε κάθε άνθρωπο μέσω της φύσης και του λόγου. Η μεταρρύθμιση της θρησκείας μπορεί να εστιαζόταν στη γαλλική Ρωμαιοκαθολική Εκκλησία, αλλά προεκτεινόταν πολύ πέρα από αυτήν.

Απαιτούνταν μία νέα κρατική θρησκεία, θεμελιωμένη στη λατρεία του Υπέρτατου Όντος. Εύκολα μπορεί να υποστηριχθεί ότι αυτό το ακραίο ντεϊστικό πρόταγμα περί μεταρρύθμισης ήταν, εξ επόψεως ιστορικής, θεμελιωδώς αντιχριστιανικό. Παρ' όλα αυτά, η ειδική αντιχριστιανική του χροιά οφειλόταν, στην πραγματικότητα, στο γεγονός ότι ιστορικά αναπτύχθηκε εντός της Γαλλίας και όχι επειδή εναντιωνόταν σε κάποια συγκεκριμένη χριστιανική πίστη - αποτέλεσε δηλαδή υπόθεση ιστορικής συγκυρίας, η οποία αντανάκλασε την πραγματικότητα της τότε συνθήκης. Παρ' όλα αυτά, μία ακόμη πιο ακραία άποψη κέρδιζε ραγδαίο αποδοχή. Ισχυριζόταν ότι η καταπίεση του γαλλικού λαού τόσο από την Αυλή όσο και από την Εκκλησία μπορούσε να συνοψιστεί στην πίστη προς το Θεό, συμπεριλαμβανομένου του Υπέρτατου Όντος των συγγραφέων όπως ο Βολταίρος. Μία αυθεντική επανάσταση απαιτούσε, ως εκ τούτου, την ολοκληρωτική ανατροπή αυτής της θεμελιώδους πίστης και όχι απλά την προσπάθεια για μεταρρύθμιση της. Ο αθεϊσμός ήταν ο προμηθεϊκός απελευθερωτής, ο οποίος κατ' αποκλειστικότητα μπορούσε να διασφαλίσει την αρχική επιτυχία και το συνακόλουθο θρίαμβο της Επανάστασης. Κάθε ιδέα περί υπερβατικού Θεού - είτε προερχόμενη από το Χριστιανισμό ή τη «θρησκεία της Φύσης»- έπρεπε! να εξαλειφθεί και να αντικατασταθεί από μία κοσμική εκδοχή.

Από μία πλευρά, αυτή η απόκλιση στις αντιλήψεις ήταν πρακτικά αδιόρατη. Κατά τη διάρκεια της περιόδου από την πτώση της Βασίλης έως το τέλος της μοναρχίας, ντεϊστές και αθεϊστές συνεργάστηκαν και συναγωνίστηκαν για πολιτική, κοινωνική και εκκλησιαστική μεταρρύθμιση. Για πολιτικούς λόγους, οι όποιες εντάσεις μεταξύ τους υποβαθμίστηκαν επιμελώς. Παρ' όλα αυτά, οι εντάσεις ήταν σαφώς παρούσες μεταξύ εκείνων που πίστευαν ότι υπάρχει Θεός, γνωστός μέσω της φύσης και του λόγου, ο οποίος: ήταν η έσχατη βάση της κοινωνικής τάξης και της προσωπικής, ηθικότητας, και εκείνων που με ενθουσιασμό εκκοσμίκευαν κάθε ιδέα περί θεότητας, διακηρύσσοντας ότι ο αληθινός θεός της Επανάστασης άκουγε στο όνομα *la patrie* - η ίδια η Γαλλία.

Τα γεγονότα της 14ης Ιουλίου 1790 δεν παρουσίαζαν την παραμικρή ένδειξη ότι επρόκειτο να λάβει χώρα μία συνολική κοινωνική αναταραχή. Η πρώτη επέτειος της πτώσης της Βασίλης γιορτάστηκε στην ανοιχτή Πανήγυρη της Ομοσπονδίας, η οποία έγινε στο Πεδίον του Αρεως, ακριβώς μπροστά από την *Ecole Militaire*. Περίπου 150.000 πολίτες είχαν συγκεντρωθεί για το συμβάν. Η Λειτουργία τελέστηκε από τον επίσκοπο Σαρλ-Μορίς ντε Ταγιεράν-Περιγκόρ (1754-1838), τον οποίο συνόδευσαν εξήντα ιερείς. Μία αφίσα διακήρυτε τις κεντρικές αξίες της νέας συνταγματικής μοναρχίας: «έθνος, νόμος, βασιλιάς». Ο Λουδοβίκος ΙΣΤ ορκίστηκε ότι θα προασπίζει τα ιδεώδη της νέας δημοκρατίας. Μία σειρά από μέτρα, στα οποία προϊόσταν ο Ταγιεράν, οδήγησαν στην εθνικοποίηση της Εκκλησίας και τη δημόσια ιδιοποίηση των περιουσιακών στοιχείων της. Οι κληρικοί έπρεπε τώρα να υπογράφουν το Πολιτικό Σύνταγμα, δίνοντας όρκο υπακοής στη Δημοκρατία.

Αυτά τα μέτρα ήταν όμοια με γεγονότα που είχαν λάβει χώρα νωρίτερα σε άλλες περιοχές της Δυτικής Ευρώπης. Για παράδειγμα, το 1535, η πόλη της Γενεύης εκκοσμίκευσε τους ναούς και τα περιουσιακά τους στοιχεία, μεταφέροντας τον έλεγχο τους από την εκκλησιαστική στην πολιτική εξουσία. Εκείνη περίπου την περίοδο, ο Ερρίκος Η' της Αγγλίας διέλυσε πολλά μοναστήρια και δήμευσε ή πούλησε τα περιουσιακά τους στοιχεία, ενώ παράλληλα απαίτησε από τον κλήρο να ορκιστεί υπακοή στον ίδιο προσωπικά και όχι στον Πάπα. Σε καμία από αυτές τις περιπτώσεις δεν ήταν δυνατόν τέτοια γεγονότα να γίνουν ποτέ αντιληπτά ως «αθεϊστικά», ακόμη κι όταν ήταν σαφές πως είχαν σχεδιαστεί για να υποσκάψουν την επιρροή και την εξουσία της Ρωμαιοκαθολικής Εκκλησίας στις εν λόγω περιοχές. Σε τελική ανάλυση, η Γενεύη ήταν η πόλη που ο Ιωάννης Καλβίνος κατέστησε ως κέντρο του για την εξαιρετικά επιτυχημένη διάδοση της δικής του εκδοχής περί προτεσταντικού Χριστιανισμού, κατά τη δεκαετία του 1550 και στις αρχές της δεκαετίας του 1560. Μέχρι και το 1792, η Γαλλική Επανάσταση μπορούσε ακόμη να παρουσιάζεται ως μεταρρυθμιζούσα το γαλλικό Χριστιανισμό παρά ως αποσκοπούσα στην εξάλειψή του.

Αυτό όμως σύντομα θα άλλαζε. Σκοτεινές μέρες περίμεναν τους πάντες, οι οποίες έφτασαν στο αποκορύφωμα τους κατά τη διάρκεια του φθινοπώρου και του χειμώνα του 1793-1794.

Θεσμικός αθεϊσμός: Το πρόγραμμα αποχριστιανισμού

Νιώθει κανείς την πρόκληση να παρουσιάσει τη Γαλλική Επανάσταση ως θεσμικά αφοσιωμένη στην εξαφάνιση του Χριστιανισμού εντός της Γαλλίας. Παρ' όλα αυτά, κάτι τέτοιο είναι δύσκολο να στηριχθεί. Μελέτες για την πρώτη φάση της Επανάστασης έχουν τονίσει την έλλειψη κεντρικής κατεύθυνσης. Δίχως καμία, ισχυρή ηγεσία στη φάση αυτή, το επαναστατικό κίνημα υπόκειτο όλο και περισσότερο στην επιρροή ισχυρών ομάδων με διαφορετικά μεταξύ τους συμφέροντα. Ο έλεγχος της Επανάστασης βρισκόταν σε μία δέσμη από ομάδες και χαλαρούς συνδέσμους, που συχνά παραδίδονταν σε εσωτερικές αντιπαραθέσεις και ίντριγκες, οι οποίες με τη σειρά τους απέτρεπαν κάθε μορφή κεντρικού ελέγχου των γεγονότων και πολιτικών διαδικασιών. Ίσως η πιο γνωστή από αυτές τις ομάδες να ήταν οι Ιακωβίνοι -πιο επίσημα: η Εταιρεία των Φίλων του Συντάγματος- η οποία έκανε τις συγκεντρώσεις της στο πρόσφατα εκκοσμιευθέν ιακωβιτικό μοναστήρι στη Rue Saint-Honore. Αν και αναμφίβολα αληθές ότι ορισμένα από τα πιο ακραία μέλη αυτών των ομάδων υποστήριζαν σθεναρά την ακραία και μερικές φορές βίαιη δράση κατά της Εκκλησίας, αυτό δεν μεταφραζόταν αρχικά ως επαναστατική πολιτική γραμμή.

Από την εποχή που ο Ζιλ Μισελέ εξέδωσε το μνημειώδες έργο του *Η ιστορία της Γαλλικής Επανάστασης* (1847), είθισται να διακρίνουμε σε δύο φάσεις την ιστορία του κινήματος. Όπως η Αγγλία είχε «καλούς» και «κακούς» βασιλείς,

έτσι και η Επανάσταση είχε μία «καλή» και μία «κακή» φάση. Για τον Μισελέ, η καλή φάση της Επανάστασης ήταν η πρώτη, όταν ο λαός ενώθηκε, στα 1789, για να ανατρέψει την τυραννία και να επιβάλει την εξουσία της δικαιοσύνης και της ισότητας. Η κακή της φάση άρχισε το 1793, με την άνοδο της ριζοσπαστικής ομάδας των Ιακωβίνων, η οποία και εγκαινίασε την Περίοδο της Τρομοκρατίας.

Εντός των επαναστατικών κύκλων αιωρούνταν μία δυσανασχέτηση, μερικές φορές και μίσος, κατά της Εκκλησίας, ειδικά των μοναστικών ταγμάτων, ως «συλλογών δεκάτης». Αυτή η απέχθεια τροφοδοτούνταν από τους αυξανόμενους φόβους περί ξένης παρέμβασης και αντεπανάστασης. Φήμες για αντεπαναστατικές ομάδες, συνωμοσίες και σχέδια κυκλοφορούσαν συνεχώς μέσα στους επαναστατικούς κύκλους, δίνοντας έτσι την ευκαιρία να γεννηθούν υποψίες ότι ακόμη και οι πολιτικοί σύμμαχοι ήταν δυνάμει προδότες. Η καχυποψία και ο φόβος προκάλεσαν μία ατμόσφαιρα πολιορκίας, η οποία απαιτούσε κάθε απειλή κατά της Επανάστασης -πραγματική ή φανταστική- να εξαλειφθεί αμέσως. Η γνωστή σφαγή των φυλακισμένων σε μία από τις φυλακές του Παρισιού από τον όχλο, τον Σεπτέμβριο του 1792 -μία από τις πλέον συγκλονιστικές πράξεις συλλογικής βίας-, μπορεί να κατανοηθεί μόνο υπό το πρίσμα του διάχυτου φόβου περί ξένης παρέμβασης. Υπήρχαν φήμες ότι μεταξύ των φυλακισμένων υπήρχαν ξένοι κατάσκοποι.

Τέτοιοι φόβοι πολύ απείχαν από το να είναι επινοήσεις μιας καλπάζουσας φαντασίας. Η Αυστρία και η Πρωσία, έχοντας ήδη εκφράσει την ανησυχία τους για τα γεγονότα στη Γαλλία το 1791, ενεπλάκησαν σε στρατιωτικές επιχειρήσεις κατά της Γαλλίας τον επόμενο χρόνο. Στο εσωτερικό, η πρώτη εκδήλωση αντεπανάστασης είχε ήδη συμβεί στην πόλη Nimes, το 1790: υποστηρίχθηκε κατά βάση από άνεργους υφαντουργούς και αγροτικούς εργάτες που ζούσαν στην πόλη. Μία σειρά από εξεγέρσεις εκ μέρους ρωμαιοκαθολικών και βασιλοφρόνων κατά της Επανάστασης εκδηλώθηκε στη δυτική και νοτιοανατολική Γαλλία, απαιτώντας συχνά καταστολή με περισσή χρήση βίας. Η λαϊκή καχυποψία κατά της Εκκλησίας αυξήθηκε εντός των επαναστατικών κύκλων, όταν συνειδητοποιήθηκε ότι πολλοί από αυτούς που υποστήριζαν και υπέθαλπαν την αντεπανάσταση ήταν ιερείς. Όλο και περισσότερο, η Εκκλησία έφτασε στο σημείο να αντιμετωπίζεται ως ενεργά εμπλεκόμενη στην υποστήριξη της ξένης παρέμβασης και της αντίστασης στο εσωτερικό της χώρας.

Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι γενικά η Εκκλησία ήταν εχθρική προς την Επανάσταση κι έτσι πολλές από τις μεγάλες ρωμαιοκαθολικές οικογένειες της Γαλλίας βρέθηκαν σε δεινή θέση. Η θρησκευτική μισαλλοδοξία που ήταν εμφανής ακόμη και κατά την πρώτη φάση της Επανάστασης αποξένωσε πολλούς παραδοσιακούς ρωμαιοκαθολικούς, ειδικά στις αγροτικές περιοχές. Η πράξη της Εθνοσυνέλευσης να εθνικοποιήσει την εκκλησιαστική περιουσία καταδικάστηκε από τον Πάπα, τον οποίο πολλοί στη Γαλλία θεωρούσαν ακόμη πηγή αυθεντίας. Η εισαγωγή του νέου συντάγματος, το οποίο προέβλεπε την εκλογή του κλήρου, αντιμετωπίστηκε από τους παραδοσιακούς

ρωμαιοκαθολικούς ως προσβολή: οι εφημέριοι τους θα εκλέγονταν πια από αθεϊστές και προτεστάντες, τόσο όσο και από τους ίδιους τους ρωμαιοκαθολικούς. Ήταν φυσικό για τους παραδοσιακούς ρωμαιοκαθολικούς της Γαλλίας να υποστηρίξουν την αντεπανάσταση στο εσωτερικό και να καλωσορίσουν την όποια παρέμβαση από το εξωτερικό -ειδικά από μία κατά παράδοση ρωμαιοκαθολική χώρα, όπως η Αυστρία, με την οποία τώρα η Γαλλία βρισκόταν σε εμπόλεμη κατάσταση.

Οι συχνά ακραίες πράξεις βίας κατά της Εκκλησίας και των ιερέων της αντανakλούν μία ευρύτερη χρήση της βίας προς επιβολή των στόχων της Επανάστασης κατά τη διάρκεια της Περιόδου της Τρομοκρατίας. Μετά την εκτέλεση του Λουδοβίκου ΙΣΤ', τα πράγματα άρχισαν να ξεφεύγουν από τον έλεγχο, καθώς αποκτούσε την εξουσία μία ομάδα που γινόταν όλο και πιο ριζοσπαστική και η οποία, εν συνεχεία, προσπάθησε να συγκρατήσει την όλη κατάσταση μέσω της εξάλειψης όλων των αντίθετων απόψεων. Η τρομοκρατία κατέστη τακτική μέσω της οποίας πατασσόταν κάθε αντίσταση και σε καμία περίπτωση δεν περιοριζόταν σε εκτελέσεις σύμφωνα με κάποια έννομη τάξη. Οι *armies revolutionaries* (κατά βάση: ο «λαϊκός στρατός»), οι οποίες διά της βίας την περίοδο αυτή αποχριστιάνιζαν περιοχές της Γαλλίας, δεν υπόκειντο σε κάποιο σοβαρό κεντρικό έλεγχο και συχνά ενεργούσαν αυτόνομα ή επί τη βάση των προκαταλήψεων που έτρεφαν οι αρχηγοί τους. Παρ' όλα αυτά, δεν μπορούμε να ισχυριστούμε το ίδιο στην περίπτωση των είκοσι τεσσάρων *colonnes infernales* του στρατηγού Τιρό, οι οποίες έδρασαν στο πλαίσιο ενός συντονισμένου προγράμματος εξαφάνισης όλων των αντεπαναστατικών στοιχείων στην περιοχή Vendee, το 1794. Η υπεράσπιση της επανάστασης και του έθνους -αυτά τα δύο συχνά συγχωνεύονταν στην επαναστατική ρητορική- θεωρούνταν πως προηγείται όλων ίων άλλων ζητημάτων.

Παρ' όλα αυτά, ο Ροβεσπιέρος και ορισμένοι άλλοι ήταν σε θέση να αντιληφθούν ότι η βία δεν θα έβγαине νικητής, ειδικά όσον αφορά την υπόθεση της θρησκείας. Στο έργο *Η διπλή μανία: βία και τρομοκρατία στη Γαλλική και Ρωσική Επανάσταση*, ο Άρνο Μάγιερ έχει εφιστήσει την προσοχή μας στην αντιπαραγωγική επίδραση της αντιθρησκευτικής βίας: «Είναι δύσκολο να φανταστεί κανείς μία υπόθεση πιο απείθαρχη και διασπαστική από την απότομη αποϊεροποίηση και εκκοσμίκευση της πολιτικής και κοινωνικής σφαίρας. Στο τέλος, το όλο εγχείρημα αφορά την αντιπαραθέση αληθινών πιστών, καθώς εξελίσσεται σ' ένα κεντρικό πεδίο μάχης ανάμεσα στη θρησκεία της επανάστασης, από τη μια, και τη θρησκεία του status quo αρχικά και στη συνέχεια τη θρησκεία της αντεπανάστασης και της αντίστασης, από την άλλη».

Ενώ μία τάση της επαναστατικής σκέψης ήταν υπέρ των συχνά μη προγραμματισμένων πράξεων βίας κατά του Ρωμαιοκαθολικισμού, κάποιοι άλλοι προτιμούσαν ένα πιο συστηματικό και επικεντρωμένο πρόγραμμα μετασχηματισμού. Κατά τη διάρκεια της περιόδου 1790-1795, μία σειρά από εξελίξεις μεταμόρφωσαν τη Γαλλία από μία συνταγματική μοναρχία, στο πλαίσιο

της οποίας η Ρωμαιοκαθολική Εκκλησία συνέχισε να παίζει κάποιο ρόλο, σε μία κατά τα φαινόμενα αθεϊστική δημοκρατία, στο πλαίσιο της οποίας οι μοναδικοί θεοί που αναγνωρίζονταν ήταν τα ιδεώδη της Επανάστασης και όσοι τα υποστήριζαν. Δύο από τις εν λόγω εξελίξεις έχουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον.

Πρώτα, θα πρέπει να τονίσουμε την απόφαση του Σεπτεμβρίου του 1792, μετά την εκτέλεση του Λουδοβίκου ΙΣΤ', σύμφωνα με την οποία η έναρξη της Γαλλικής Δημοκρατίας θα αποτελούσε το Έτος 1 ενός αναθεωρημένου ημερολογίου, το οποίο περιλάμβανε και αλλαγές στα ονόματα των μηνών. Ως εκ τούτου, το παραδοσιακό Δυτικό σχήμα της χρονολόγησης των γεγονότων με βάση τη γέννηση του Ιησού Χριστού εγκαταλείφθηκε. Θα έπρεπε; αυτή η χειρονομία να θεωρηθεί ως ιδιάζοντας αθεϊστική; Ίσως. Μπορούσε όμως κάλλιστα να θεωρηθεί μία απόφαση για απόρριψη κάθε στοιχείου του παρελθόντος - μία τάση εμφανής στην υιοθέτηση του μετρικού συστήματος, το οποίο σχεδίασε ο εξάιρετος επιστήμονας και φιλελεύθερος κοινωνιστής Αντουάν-Λοράν ντε Λαβουαζιέ. (Ο Λαβουαζιέ οδηγήθηκε στην γκιλοτίνα το 1794. Ο μαθηματικός Ζοζέφ-Λουί Λαγκράνζ παρατήρησε σχετικά με το γεγονός αυτό: «Τους πήρε μια στιγμή να κόψουν εκείνο το κεφάλι, όμως εκατό χρόνια ίσως να μην μας δώσουν άλλο σαν κι αυτό».)

Η δεύτερη εξέλιξη ήταν η ίδρυση του Πανθέου. Το 1744, ο Λουδοβίκος ΙΕ' είχε αρχίσει να κατασκευάζει μία τεράστια εκκλησία πάνω στο όρος Sainte-Genevieve. Οικονομικές δυσκολίες οδήγησαν σε καθυστερήσεις, με αποτέλεσμα αυτό το τεράστιο κτίσμα να μην ολοκληρωθεί μέχρι το 1789, τη χρονιά της Επανάστασης. Μετά τη μετατροπή του σε κοσμικό κτίριο με το διάταγμα του Απριλίου του 1791, χαρακτηρίστηκε ως *temple de la patrie*. Προτάθηκαν διάφορα ονόματα για το κτίριο, όπως Μαυσωλείο και Κενοτάφιο. Εντούτοις, το όνομα που επελέγη τελικώς είχε τεράστια σημασία - Πάνθεον. Όπως ο αρχαίος ρωμαϊκός ναός με το ίδιο όνομα, θα ήταν ένας τόπος αφιερωμένος σε όλους τους θεούς.

Αλλά ποιους θεούς; Για ορισμένους η απάντηση βρισκόταν στη θεοποίηση των ιδεών. Ο γαλλικός λαός θα λάτρευε ιδέες, όπως λόγος, ελευθερία και αδελφοσύνη. Ίσως το πιο γνωστό παράδειγμα, εν προκειμένω, ήταν η Εορτή του Λόγου, η οποία έλαβε χώρα εντός της Παναγίας των Παρισίων το 1793, και κατά τη διάρκεια της οποίας ο εορτασμός αυτών των τριών ιδεών αντικατέστησε την πιο παραδοσιακή τριαδική μορφή της λατρείας. Εντούτοις, όπως σημείωσε τότε ο Αντουάν-Φρανσουά Μομορό: «Δεν θα πρέπει ποτέ να κουραστούμε να λέμε στους ανθρώπους ότι η ελευθερία, ο λόγος και η αλήθεια είναι μονάχα αφηρημένες ιδέες. Δεν είναι θεοί, διότι εάν θέλουμε να ακριβολογούμε, αποτελούν κομμάτι του εαυτού μας». Στο σημείο αυτό μπορούμε να δούμε την προοικονομία μιας εκ των μεγάλων ιδεών του υλισμού του δέκατου ένατου αιώνα: οι άνθρωποι δημιουργούν θεότητες μέσα από τις πιο βαθιές τους επιθυμίες και προσδοκίες. Αυτό, βέβαια, είναι ένα θέμα που απαιτεί

μακρά και προσεκτική εξέταση.

Παρ' όλα αυτά, για πολλούς κατά τη διάρκεια της Επανάστασης, αυτού του είδους οι αντι-θεολογικές αφαιρέσεις είχαν ελάχιστη αξία. Εάν δεν υπάρχει Θεός, θα πρέπει να υπάρχει κάτι ή κάποιος που να είναι σε θέση να λειτουργήσει ως επίκεντρο λατρείας ή ως πηγή έμπνευσης. Αυτό ακριβώς παρείχε το Πάνθεον, με αποτέλεσμα να γίνει στην πράξη ο καθεδρικός της θρησκείας της ανθρωπότητας. Μολαταύτα, το πιο σημαντικό είναι ότι προσφερόταν ως χώρος ταφής των μεγάλων ηρώων της δημοκρατίας. Στις 11 Ιουλίου 1791, η σωρός του Βολταίρου μεταφέρθηκε στο Πάνθεον από τον χώρο ταφής του στη Ramilly, κατά τη διάρκεια μιας μεγαλειώδους τελετής, στην οποία συμμετείχε μία πομπή 100.000 ανθρώπων. Το να «πανθεοποιηθεί» κάποιος αποτελούσε την εκκοσμικευμένη εκδοχή της αγιοποίησης των χριστιανών.

Ορισμένες σύγχρονες πηγές πηγαίνουν πιο μακριά και χρησιμοποιούν τον όρο *apothéose* - έναν όρο που έχει τις καταβολές του στην κλασική ρωμαϊκή ιστορία και αναφέρεται στην εξύψωση ορισμένων Ρωμαίων αυτοκρατόρων στη σφαίρα του θείου κατά τη στιγμή του θανάτου τους. Θα μπορούσε αυτό να θεωρηθεί ότι υπονοεί πως τέτοιοι ήρωες της Επανάστασης, όπως ο Βολταίρος, έπρεπε τώρα να αντιμετωπίζονται ως θεοί; Οι καλύτερες μαρτυρίες που διαθέτουμε, δηλώνουν πως μάλλον δεν πρόκειται για κάτι τέτοιο. Ο όρος «αποθέωση» στερήθηκε των υπερβατικών του στοιχείων και επανερμηνεύτηκε έτσι ώστε να σημαίνει «γίνομαι αθάνατος». Με άλλα λόγια, ένας αποθεωμένος ήρωας ήταν κάποιος που είχε χωνευτεί τόσο πολύ στην επαναστατική συνείδηση ώστε δεν μπορούσε ποτέ να λησμονηθεί. Στην πραγματικότητα, μπορούμε να ανιχνεύσουμε εν προκειμένω μία από τις πιο ενδιαφέρουσες αντιθρησκευτικές γλωσσικές στρατηγικές: τη χρήση λέξεων με θρησκευτική ή υπερφυσική σημασία προς περιγραφή ατόμων, αντικειμένων, εμπειριών και ιδεών που νοούνται ως καθαρά φυσικές οντότητες, υποσκάπτοντας έτσι τη γλώσσα της θρησκείας με το να τη στρέφει κανείς εναντίον του ίδιου του εαυτού της. Με τον τρόπο αυτό, οι διαθέσεις του σεβασμού και της ευλάβειας που κατά παράδοση σχετίζονταν με τη θρησκεία μεταφέρονταν στη σφαίρα του κοσμικού.

Μία παρόμοια πρακτική μπορεί να δει κανείς στις καλλιτεχνικές αναπαραστάσεις της Αμερικανικής Επανάστασης. Για παράδειγμα, ας φέρουμε στο μυαλό μας το έργο του Κονσταντίνο Μπρουμίντι, *Η αποθέωση του Ουάσιγκτον* (1865), το οποίο κοσμεί το εσωτερικό της Ροτόντας στο Καπιτώλιο της Ουάσιγκτον. Αυτό το εξαιρετικά αλληγορικό έργο αναπαριστά τον Ουάσιγκτον να κάθεται εν δόξη, πλαισιωμένος στα δεξιά από τη Θεά της Ελευθερίας και στα αριστερά από τη φτερωτή μορφή της Φήμης που ηχεί μία σάλπιγγα και κρατά υπερυψωμένο ένα κλαδί φοίνικα ως σύμβολο νίκης. Δεκατρείς θηλυκές μορφές, οι οποίες αντιπροσωπεύουν τις πρώτες δεκατρείς πολιτείες, στέκουν σε ημικύκλιο γύρω από τον Ουάσιγκτον. Στον εξωτερικό

δακτύλιο του καμβά, τον περιβάλλουν έξι αλληγορικές ομάδες, αναπαριστώντας κλασικές εικόνες περί γεωργίας, τεχνών και επιστημών, εμπορίου, πολέμου, μηχανικής και ναυτιλίας. Είναι πέρα για πέρα βέβαιο ότι ο Ουάσιγκτον δεν θεωρούνταν αποθεωμένος ή αντικείμενο λατρείας· ούτε μπορούμε να διανοηθούμε ότι ο Ουάσιγκτον θεωρούνταν ως αντικατάσταση του χριστιανικού Θεού. Ο Μπρουμίντι πρόσφερε απλά μία πρώτη τάξεως αισθητική αποτύπωση του κεντρικού ρόλου που έπαιξε ο Ουάσιγκτον στην ίδρυση της Αμερικανικής Δημοκρατίας και την εμπέδωση της ευημερίας της. Ο πίνακας ανάγεται στην περίοδο αμέσως μετά τον Αμερικανικό Εμφύλιο Πόλεμο, όταν η ανάδυση ενός αισθήματος εθνικής ομοψυχίας και ταυτότητας ήταν υψίστης σημασίας.

Η Γαλλική Επανάσταση και ο αθεϊσμός: Μια αποτίμηση

Επομένως, η Γαλλική Επανάσταση ήταν θεμελιωδώς αθεϊστική; Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι μία τέτοια άποψη μπορεί να βρεθεί σε πολλά από τα χριστιανικά και αθεϊστικά κείμενα σχετικά με το εν λόγω κίνημα. Υπάρχουν, όμως, εξίσου μαρτυρίες ότι ο αθεϊσμός -που τότε αντιμετωπιζόταν ως καινοτόμος, συναρπαστικός και πέρα για πέρα προμηθεϊκός- συνιστούσε κινητήριο μοχλό για κάποιους από εκείνους που εμπλέκονταν στην Επανάσταση, ειδικά κατά την περίοδο 1793-1794. Παρ' όλα αυτά, η κατάσταση είναι πιο σύνθετη απ' όσο δείχνει αυτή η πρόχειρη κατηγοριοποίηση. Για να δείξουμε το πόσο διαφοροποιημένη ήταν η κατάσταση, θα μπορούσαμε να εξετάσουμε μία από τις πιο ενδιαφέρουσες προσωπικότητες της περιόδου που εξετάζουμε - τον βαρόνο Ανάχαρσι Κλουτς (1754-1794). Ο Κλουτς βρισκόταν στην πρώτη γραμμή του κινήματος αποχριστιανισμού που συσπειρώθηκε γύρω από το στρατευμένο αθεϊστή Ζακ Εμπέρ. Ο ίδιος «αποβαπίστηκε», αποποιούμενος το αρχικό του όνομα, το Ζαν-Μπαπτιστ ντι Βαλ-ντε-Γκρας. Για τον Κλουτς, η θρησκεία απλούστατα έπρεπε να καταδιωχθεί. «Θα δούμε εν συνεχεία την ουράνια βασιλεία να καταδικάζεται από το επαναστατικό δικαστήριο του θριαμβικού Λόγου· διότι η Αλήθεια, καθισμένη στο θρόνο της Φύσης, είναι κατ' εξοχήν μη ανεκτική. Ο αστέρας της ημέρας θα δημιουργήσει μετεωρίτες και θα εξαφανίσει όλα τα τρεμάμενα φώτα της νύχτας». Όταν έρχεται το φως, οι σκιές πρέπει να εξαφανιστούν - κι αν δεν εξαφανιστούν από μόνες τους, τότε πρέπει να τις κάνουμε να εξαφανιστούν. Για τον Κλουτς, η φύση και ο λόγος πρέπει να θριαμβεύσουν τόσο εναντίον των πραγματικών γήινων όσο και εναντίον των φανταστικών επουράνιων μοναρχών, που και οι δυο τους έχουν την ικανότητα να υποδουλώνουν και να εξαπατούν.

Ενώ ο Ροβεσπιέρος επεδίωκε να προωθήσει τη θρησκεία του Υπέρτατου Όντος, γύρω από την οποία θα μπορούσε να ενωθεί ο γαλλικός λαός, ο Κλουτς μετά μανίας υπηρετούσε μία πιο αθεϊστική υπόθεση. Ήταν ενεργό μέλος της ομάδας που με επιτυχία προωθούσε την ιδέα της αθεϊστικής «Λατρείας του

Λόγου», η οποία διακηρύχθηκε επισήμως στις 10 Νοεμβρίου 1793. Στις 7 Μαΐου 1794, η εν λόγω λατρεία εγκαταλείφθηκε και αντικαταστάθηκε από την πιο μετριοπαθή ντεϊστική «Λατρεία του Υπέρτατου Όντος». Ο Ροβεσπιέρος ανησυχούσε πως το πρόγραμμα αποχριστιανισμού, που με ενεργό και αδέξιο τρόπο προπαγανδιζόταν από τον Κλουτς και τον Λεονάρ Μπουρντόν, προκαλούσε αυξανόμενη δυσανασχέτηση και πυροδοτούσε αντεπαναστατικά αισθήματα. Ο Θεός απαιτούσε ένα είδος επανασύστασης - τουλάχιστον με κάποιον μετριοπαθή τρόπο. Το τέλος εκείνων που επέμεναν σε πιο ριζικά μέτρα ήταν τόσο αναπότρεπτο όσο ήταν και ενοχλητικό. Ο Κλουτς εκτελέστηκε το Μάρτιο του 1794. Σύντομα ο ίδιος ο Ροβεσπιέρος θα έπεφτε θύμα των εσωτερικών επαναστατικών διχογνωμιών και του φατριασμού. Τρεις μήνες αργότερα ακολούθησε τον Κλουτς στην γκιλοτίνα. Εμπνευσμένο και εξευγενισμένο, το πρόταγμα της Γαλλικής Επανάστασης ήταν την ίδια στιγμή απάνθρωπο και καταπιεστικό. Το ίδιο κίνημα που επικαλούνταν με τόση ένταση τη φύση και το λόγο προς νομιμοποίησή του, κατέληξε στη χρήση συστηματικής βίας προς καθυπόταξη όλων εκείνων που δεν πείθονταν από τις αρετές του. Το κίνημα που χάρισε στον κόσμο τέτοια ευγενικά μνημεία όπως τη Διακήρυξη των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, «πρόσφερε» επίσης την Περίοδο της Τρομοκρατίας. Για εκείνους που υποστηρίζουν ότι η θρησκεία είναι υπεύθυνη για τα κακά του κόσμου, η Επανάσταση συνιστά μία περίεργη ανωμαλία. Όπως έδειξε ο ιστορικός Ρέναλντ Σέχερ, οι πιέσεις από το Παρίσι προς εξάλειψη της αντεπανάστασης στα νότια της Γαλλίας οδήγησαν στη χρήση των *colonnes infemales* του Τιρό το 1794, των οποίων η καταστροφική μανία κατά των χωριών και των κατοίκων τους έφτασε στα πρόθυρα της γενοκτονίας. Η νέα θρησκεία της ανθρωπότητας μιμήθηκε τόσο τις αρετές όσο και τα ελαττώματα του Ρωμαιοκαθολικισμού που υποτίθεται ότι εκθρόνιζε. Διέθετε έναν καινούργιο θεό, έναν καινούργιο λυτρωτή και καινούργιους αγίους. Παράλληλα, όμως, είχε τη δική του Ιερά Εξέταση και επιδόθηκε στο δικό του, ιδιαίτερο θρησκευτικό πόλεμο. Κατά τη διάρκεια της Γαλλικής Επανάστασης, για πρώτη φορά στη σύγχρονη ιστορία διερευνήθηκε η δυνατότητα ενός αθεϊστικού κράτους. Αυτή η διερεύνηση υπήρξε ανολοκλήρωτη, ασυνεπής και όχι πλήρως ενθαρρυντική. Μέσα σε μία δεκαετία, η φτερωτή Γαλλική Δημοκρατία βρέθηκε να είναι θύμα των ίδιων των γεγονότων, καθώς ο Ναπολέων Βοναπάρτης εισήλθε στο Παρίσι και κατέλαβε την εξουσία. Στις 15 Δεκεμβρίου 1799 θεσμοθετήθηκε ένα νέο σύνταγμα, το οποίο περιλάμβανε την πρόταση που σηματοδοτούσε το τέλος μιας εποχής: «Πολίτες, η Επανάσταση θεμελιώνεται στις αρχές που την ξεκίνησαν: έλαβε τέλος». Η αποκατάσταση του Ρωμαιοκαθολικισμού ακολούθησε λίγο αργότερα.

Ως εκ τούτου, υπό μία έννοια, η Επανάσταση αποτέλεσε ένα πείραμα που απέτυχε. Τα δέκα χρόνια που κράτησε, δεν καθιέρωσαν τον αθεϊσμό ως την προφανή θρησκεία της ευρωπαϊκής ανθρωπότητας, ούτε ως τη φιλοσοφική θεμελίωση της σύγχρονης πολιτικής θεωρίας. Εντούτοις, είχε συμβεί το αδιανόητο - πράγματι, μονάχα για μια σύντομη χρονική περίοδο. Αυτό που ορισμένοι θεώρησαν ως μία νέα εποχή στην Ιστορία του κόσμου αποδείχθηκε ένα

διάλειμμα. Μολαταύτα, η πραγματική σημασία της Γαλλικής Επανάστασης για την ιστορία που αφηγούμαστε δεν έγκειται τόσο στο τι κατάφερε εντός της Γαλλίας, αλλά στην επίδραση που άσκησε στη σκέψη και κυρίως στη φαντασία πολλών χειραφετημένων ανθρώπων σε ολόκληρη την Ευρώπη. Οι σπόροι σπάρθηκαν, πνευματικοί ορίζοντες προεκτάθηκαν και ελπίδες αλλαγών πυροδοτήθηκαν. Θα μπορούσαν άλλοι να επιτύχουν εκεί που οι επαναστάτες είχαν αποτύχει; Θα μπορούσαν τα πνεύματα να αλλάξουν μόνιμα μέσω επιχειρημάτων παρά περιστασιακά μέσω της άσκησης βίας;

Τρεις γίγαντες εμφανίστηκαν για να θέσουν τα θεωρητικά θεμέλια του αθεϊσμού με μία ένταση και μία επιμονή που έλειπε σε άλλους. Οι τρεις μεγάλοι στύλοι της χρυσής εποχής του αθεϊσμού είναι ο Λούντβιχ Φόιερμπαχ (1804-1872), ο Καρλ Μαρξ (1818 - 1883) και ο Ζίγκμουντ Φρόιντ (1856-1939), οι οποίοι από κοινού μετέτρεψαν μία τολμηρή επαναστατική υπόθεση σε καθιερωμένη βεβαιότητα μιας ολόκληρης εποχής, τοποθετώντας το Χριστιανισμό σταθερά στη θέση του αμυνόμενου. Στα όσα ακολουθούν, θα αποτιμήσουμε τη συνεισφορά αυτών των διανοουμένων όσον αφορά τη δημιουργία του θεωρητικού πλαισίου για το σύγχρονο αθεϊσμό, διερευνώντας τόσο τις πρωταρχικές τους ιδέες όσο και το πώς αυτές έγιναν αποδεκτές και ιδιοποιήθηκαν εκ μέρους της χρυσής εποχής του αθεϊσμού.